

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ АКАДЕМИЯСЫ

Мемлекеттік саясаттың ұлттық мектебі

қолжазба құқығында

Мұратов Жақсат Мұратұлы

**МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ ОРГАННЫҢ НАРЫҚ СУБЪЕКТІЛЕРІМЕН
ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ БОЙЫНША ҚЫЗМЕТ ТИІМДІЛІГІН
АРТТЫРУ**

«7M041 – Бизнес және басқару» даярлау бағыты бойынша
«7M04119 - Мемлекеттік басқару» білім беру бағдарламасы

Бизнес және басқару магистрі дәрежесін иелену үшін магистрлік жоба (зерттеу)

Ғылыми жетекшісі: _____ Таскужин Т.Ж., з.ғ.к.

Жоба қорғауға жіберілді: « ____ » _____ 2024 ж.

Мемлекеттік саясат ұлттық
мектебінің директоры: _____ Жақиянов Т.Ж., ә.ғ.к.

Астана, 2024

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР	3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4
КІРІСПЕ	5
Әдебиетке шолу	8
1 - БӨЛІМ. МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ ОРГАН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТҮСІНІГІ МЕН МАЗМҰНЫ	11
1.1 Бәсекелестікті қорғау құралы ретінде монополияға қарсы заңнаманың қалыптасуы	11
1.2. Монополияға қарсы органдар қызметінің халықаралық тәжірибесі	16
2 - БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ РЕТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	20
2.1 Қазақстанның монополияға қарсы органының құрылуы	20
2.2 Қазақстан Республикасының монополияға қарсы органы қызметінің өзекті мәселелері	24
ҚОРЫТЫНДЫ	41
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ	42
ҚОСЫМШАЛАР	46

Нормативтік сілтемелер

Осы магистрік жобада келесі нормативтік құжаттарға сілтемелер пайдаланылды:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.
2. "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.
3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 8 қыркүйектегі «Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығы.
5. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 22 маусымдағы «Қазақстан Республикасында бәсекелестікті қорғау мен дамытудың 2022 - 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Жарлығы.
6. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Жарлығы.
7. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 31 желтоқсандағы «Бәсекелестікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары туралы» Жарлығы.
8. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік Кодексі.
9. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі.
10. Литва Республикасының 1999 жылғы 23 наурыздағы «Бәсекелестік туралы» Заңы.
11. Ресей Федерациясының 2006 жылғы 26 шілдедегі «Бәсекелестікті қорғау туралы» федералды заңы.
12. Қазақстан Республикасының Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі Төрағасының 2022 жылғы 3 мамырдағы «Тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізу жөніндегі әдістемені бекіту туралы» бұйрығы.

Белгілеулер мен қысқартулар

Осы магистрлік жобада тиісті анықтамалары бар мынадай терминдер қолданылады:

ҚР КК	–	Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі
ҚР БҚДА	–	Қазақстан Республиканың бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі
ЭЫДҰ (ОЭСР)	–	Экономикалық ынтымақтастық және даму елдерінің ұйымы
ЕАЭО (ЕАЭС)	–	Еуразиялық экономикалық одақ
АҚШ	–	Америка Құрама Штаттары
ГФР	–	Германия Федеративтік Республикасы
ЕО	–	Еуропалық Одақ
ЕО комиссиясы	–	Еуропалық комиссия (European Commission)
ФМҚ (ФАС)	–	Федералды монополияға қарсы қызмет.
РФ	–	Ресей Федерациясы
НҚА	–	Нормативтік құқықтық акт
ТМД	–	Тәуелсіз мемлекеттер достығы
РЖС	–	Радиожиілік спектрі
АЕМ	–	Ауылдық елді мекен
МО ЭҚАБЖ	–	Мемлекеттік органдардағы электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесі
МО БҚА-	–	Мемлекеттік органдардағы бұлтты құжат айналымы
БАТЖ	–	Бірыңғай ақпараттық-талдау жүйесі
АТЖ	–	Ақпараттық-талдау жүйесі
ҰСБ	–	Ұлттық статистика бюросы
ЭҚЖЖ (ОКЭД)	–	Экономикалық қызмет түрлерінің жалпы жіктеуішісі
ЭҚТӨЖ (КПВЭД)	–	Экономикалық қызмет түрлері бойынша өнімнің жіктеуішісі

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі. Қазақстан адал бәсекелестік қағидаттарына негізделген бәсекеге қабілетті экономиканы дамыту үшін жағдай жасауға ұмтылады. Бұл даму векторы Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму Стратегиясы, "Өртараптандырылған және инновациялық экономиканы құру" Жалпыұлттық басымдығы және 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары сияқты стратегиялық құжаттарда нақты жазылған. Адал бәсекелестік ел дамуының жаңа моделінің негізгі қағидаты ретінде қарастырылады және ол кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыруға, жеке меншікті қорғауға және бәсекелестікті дамытуға бағытталған. Бұл тәсіл елдің халықаралық аренада бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу және әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады. Бәсекелестік саясат Қазақстанның экономикалық дамуында маңызды орын алады және Мемлекет басшысының жеке бақылауында болады.

Бәсекелестікті дамыту мәселесінде мемлекет монополияға қарсы орган атынан нарықты монополиялауға жол бермеу және нарық субъектілерінің бәсекелестігінің абсолютті еркіндігі мен шамадан тыс мемлекеттік реттеу арасындағы теңгерімді сақтау мақсатында бизнесті қолдау және қорғау жөніндегі реттеуді жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес әркімнің кәсіпкерлік қызмет бостандығына құқығы бар, монополиялық қызмет заңмен реттеледі және шектеледі, жосықсыз бәсекелестікке тыйым салынады [1].

Бәсекелестікті қорғау және монополистік қызметті шектеу саласында басшылықты, сондай-ақ мемлекеттік монополия саласына жатқызылған қызметті бақылауды және реттеуді жүзеге асыратын мемлекеттік орган монополияға қарсы орган болып табылады [2].

Монополияға қарсы органның алдына қойылған міндеттерді іске асыратын негізгі құралдары ретінде, бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізу және Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасының сақталуына мемлекеттік бақылау жүргізу тәсілдері танылады.

Монополияға қарсы органның негізгі қызметі нарықтардың құрылымын анықтауға және монополияға қарсы ден қою шараларын қабылдауға мүмкіндік беретін деректерді (ақпаратты) жинауға және өңдеуге негізделетіндіктен, көп жағдайларда осы органмен қабылданатын шешімдердің жеделділігі мен тиімділігі нарық субъектілерінен алынатын ақпараттардың уақтылы және толыққанды түсуіне байланысты болады.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылғы 1 қыркүйекте Қазақстан халқына Жолдауында монополияға қарсы органның қызметіндегі проблеманы атап өтіп, тағы бір күрделі мәселе, шын мәнінде, монополияға қарсы органның бұзушылықтарды жою үшін жедел шаралар қабылдау мүмкіндігінің жоқтығын атап өтті [3].

Бүгінгі сын-қатерлер Қазақстандағы монополияға қарсы органының қызмет ерекшелігіне байланысты оның алдына қойылған белгілі бір міндеттерді тез және жедел шешуді талап етеді.

Осылайша, магистрлік жоба тақырыбының өзектілігі монополияға қарсы орган қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында нарық субъектілерінен ақпарат алу тәсілін жетілдіру қажеттілігіне байланысты болады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Магистрлік жоба монополияға қарсы орган қызметінің тиімділігін арттыру үшін нарық субъектілерінен ақпарат алу тәсілін жетілдіру бойынша практикалық ұсынымдар әзірлеуді мақсат етеді.

Мақсатқа жету үшін келесі зерттеу міндеттері қойылады:

- бәсекелестіктің теориялық негіздерін зерттеу;
- бәсекелестікті қорғау және монополияға қарсы реттеу мәселелерінде әлемнің дамыған елдерінің халықаралық тәжірибесін зерделеу және талдау;
- Қазақстандық тәжірибені зерделеу және талдау: қалыптасуы, ағымдағы жағдайы, проблемалық мәселелері;
- монополияға қарсы органның нарық субъектілерінен ақпарат алу тәсілін жетілдіруге бағытталған практикалық ұсыныстарды әзірлеу және ұсыну.

Зерттеу нысаны. Магистрлік жобадағы зерттеу объектісі болып ҚР БҚДА негізгі функциялар мен міндеттерді іске асыру барысында қажетті ақпаратты жинау және алу бойынша нарық субъектілерімен өзара іс-қимыл процесіндегі қызметі табылады.

Зерттеу пәні. Магистрлік жобадағы зерттеу пәні монополияға қарсы органның оған жүктелген негізгі функциялар мен міндеттерді іске асыру үшін нарық субъектілерінен ақпарат жинау және алу тәртібін реттейтін процестер мен НҚА-ны талдау болып табылады.

Зерттеу әдістері: магистрлік жобаны жазу кезінде талдау, жалпылау және салыстыру арқылы жалпы логикалық және эмпирикалық зерттеу әдістері қолданылды [4]. Сондай-ақ, дереккөздер ретінде еркін қол жетімді мақалалар, нормативтік құқықтық актілер, есептер, жарияланымдар, электрондық ресурстар пайдаланылды.

Бұл жұмысты зерттеудің жаңалығы жобаны жазу шеңберінде монополияға қарсы органның алдына қойылған міндеттерді іске асыру барысында нарық субъектілерінен қажетті ақпаратты талап ету және жинау бойынша туындайтын және белгілі бір қиындықтар туғызатын мәселелер зерделенгендігінде. Бұл мәселенің шешімі ретінде қолданыстағы заңнаманың ережелеріне негізделген, сондай-ақ ақпарат алудың қазіргі заманауи тәсілдерін ескере отырып, практикалық бағыттағы ұсынымдар ұсынылады.

Жоба гипотезасы. Ақпарат алудың заманауи электрондық әдістерін енгізу монополияға қарсы органға деректерді сұрау және алу кезінде нарық субъектілерімен өзара іс-қимылдың тиімді процесін белгілеуге мүмкіндік береді. Бұл уақыт пен ресурстарды айтарлықтай үнемдеуге әкеледі және бұл өз кезегінде аталмыш органның жұмысына оң әсер етеді деп күтілуде. Сәйкесінше, монополияға қарсы орган қызметінің тиімділігі артады. Берілген ұсынымды қолдану монополияға қарсы органға нарық субъектілерінің

ақпаратын алу жөніндегі рәсімнің жетілмегендігі мәселелерін шешуге көмектеседі.

Ғылыми жарияланым: Зерттеу жұмысын жүргізу шеңберінде "Рынок и конкуренция" ғылыми журналында «Совершенствование механизма получения информации необходимой для эффективной реализации задач, поставленных перед антимонопольным органом» тақырыбында мақала жарияланды.

Әдебиетке шолу

XX ғасырдың екінші жартысындағы экономикалық әдебиеттерде монополиялық және бәсекеге қабілетті нарықтарды зерттеу мәселелеріне арналған «бәсекелестік» ұғымының әр түрлі түсіндірмелері бар, олардың ішінде оның мазмұнын анықтаудың бірнеше негізгі тәсілдерін бөліп көрсетуге болады. Бірінші тұжырымдамада сатушылардың (сатып алушылардың) мінез-құлқына назар аударылады. Екіншіден, негізгі белгі ретінде нарықтың құрылымы мен кедергілердің болуымен ерекшеленеді. Үшіншіден, ғылыми-техникалық прогреске деген қарым-қатынас маңызды критерий болып табылады. Төртіншіден, шектеулі ресурстарды бөлуге деген қарым-қатынас. Бесіншіден, тұтынушыға деген қарым-қатынас[5].

Экономикалық әдебиеттерде нарық субъектілерінің мінез-құлқына қатысты анықтамалар басым орын алады. Брокхаус пен Ефронның энциклопедиялық сөздігінде бәсекелестік «бір мақсатқа жету үшін бірнеше тұлғалардың (компаниялардың) бәсекелестігі» ретінде қарастырылады. Бәсекелестер бір-бірін ығыстыруға, белгілі бір игіліктің айрықша иелігіне қол жеткізуге тырысады, сондықтан бәсекелестік әрқашан күрес сипатына ие» [6].

ЭЫДҰ экономикалық бәсекелестікті «фирмалар немесе сатушылар белгілі бір бизнес мақсатына жету үшін сатып алушылардың ниеттестігі үшін тәуелсіз күресетін нарықтық жағдай» деп анықтайды, мысалы, пайда, сату көлемі және/немесе нарықтағы қатысу үлесі. Бұл мағынада бәсекелестік бақталастықтың синонимі болып табылады. Бақталастық екі немесе одан да көп фирмалар арасында орын алады және баға, сапа, қызмет көрсету немесе олардың тұтынушылар бағалайтын басқа факторлармен үйлесуіне байланысты болуы мүмкін» [7].

ҚР КК 162-бабының 1-тармағында бәсекелестік «олардың дербес әрекеттері олардың әрқайсысының тиісті тауар нарығында тауарлар айналымының жалпы жағдайларына біржақты әсер ету мүмкіндігін тиімді шектейтін нарық субъектілерінің сайыскерлігі» ретінде айқындалған [2].

Классикалық саяси экономика бәсекелестікті экономиканың барлық салаларына енетін және тек субъективті себептермен шектелетін нәрсе ретінде қарастырды. А. Смит алғаш рет пайда нормаларын теңестіру арқылы бәсекелестік еңбек пен капиталдың оңтайлы бөлінуіне әкелетінін дәлелдеді және оның жұмыс істеуінің бес негізгі шартын анықтады:

1. Бәсекелестер келісімде емес, өз бетінше әрекет етуі керек.
2. Бәсекелестердің саны (әлеуетті немесе бұрыннан бар) әдеттен тыс табысты жою үшін жеткілікті болуы керек.
3. Экономикалық субъектілер нарықтық мүмкіндіктер туралы қолайлы білімге ие болуы керек.
4. Осы білімге сәйкес әрекет ету еркіндігі болуы керек.
5. Ресурстар ағынының бағыты мен көлемі иелерінің қалауына сәйкес келуі үшін уақыт күту керек [8].

Бәсекелестік жеке мүдделер мен экономикалық тиімділікті теңестіруі керек, сондықтан А.Смит бәсекелестікті нарықтың «көрінбейтін қолымен» –

бәсекелестік күштердің әсерінен пайда болатын нарықтық бағамен ұқсастырды. А.Смиттің пікірінше, бәсекелестіктің мәні - сатушылардың ұзақ мерзімді келешекте нарықта бақылау орнатуға бағытталған өзара байланысты әрекеттерінің жиынтығы. Нарықтағы бұл тенденция ресурстарды жоғары пайда табуға болатын саладағы төмен кірісті салалардан жылжыту үшін қажет болғанша ұзақ болады. Демек, бәсекелестік - бұл жаңа күшке жауап беру процесі және жаңа тепе-теңдікке жету тәсілі, оның мәні бәсекелестердің салыстырмалы артықшылықтар үшін күресі болып табылады.

XX ғасырдың 50-жылдарының ортасынан бастап бәсекелестік нарықтардың мәнін сипаттауға белсенді назар құрылым сияқты белгіге аударыла бастады. М. Портер бәсекеге қабілеттілік теориясын зерттей отырып, жетекші орынды нарық құрылымы мен бәсекелестік қатынастардың даму деңгейіне емес, оның технологиялық өзгерістерге бейімделу дәрежесіне береді. "Бәсекелестік - серпінді және дамып келе жатқан процесс. Дәстүрлі теориялар негізінен тұрақты, факторларға немесе масштаб әсеріне негізделген артықшылықтарға бағытталған болды. Алайда бәсекелестікте тепе-теңдік жоқ және бұл нарық пен қоғамның ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін қалай қабылдайтынына тәуелді" [9].

Әр түрлі салалық нарықтардағы бәсекелестік жағдайлар ешқашан бірдей болмаса да, оларға бәсекелестік процестері ұқсас, бұл оларды бірқатар күштердің (факторлардың) өзара әрекеттесуінің әдіснамалық призмасы арқылы қарастыруға мүмкіндік береді.

М. Портер олардың нәтижесі саладағы бәсекелестік жағдайы болып табылатын бес бәсекеге қабілетті күшті бөледі:

1. Саладағы бәсекелес сатушылар арасындағы бәсеке.
2. Басқа салалардағы компаниялардың нарықтық әрекеттері тұтынушыларды алмастырушы тауарларымен өзіне қаратып алу.
3. Жаңа бәсекелестердің әлеуетті пайда болуы.
4. Шикізат жеткізушілері қолданатын нарықтық билік және әсер ету құралдары.
5. Өнімді тұтынушылар пайдаланатын нарықтық билік және әсер ету құралдары [9].

Бұл модельдің маңыздылығы бәсекелестікті бағалаудың жалпы теориялық тәсілдеріне сүйене отырып, салалық нарықтағы бәсекелестік қысымның күшін анықтайтын тұтынушылардың мінез-құлқының таза экономикалық және психологиялық факторлары талдауға қатысуында.

Нарықтың бәсекелестігі жекелеген фирмалар нарыққа әсер ете алатын, яғни өз өнімдерін сату шарттарына және, ең алдымен, бағаларға әсер ете алатын шектермен анықталады. Бұл әсер неғұрлым аз болса, нарық соғұрлым бәсекеге қабілетті болады.

Белгілі экономист Ф.Хайек айтқандай, «бәсекелестік - бұл көптеген тәуелсіз адамдар жүзеге асыратын орталықтандырылған жоспарлау» [10]. Бәсекелестік нарықтық механизмнің ажырамас негізгі элементі болып табылады. Нарықтық экономика мен кәсіпкерлікті бәсекелестіксіз елестету

мүмкін емес. Осы үш құбылыстың барлығы өздерінің шығу тегі бойынша да, оларға енгізілген мазмұн бойынша да бір-бірімен тығыз байланысты. Л. Эрхардтың пікірінше, бәсекелестік «дәулеттілікке жетудің ең тиімді құралы» болып табылады. Оның айтуынша, ол «барлық адамдарға экономикалық прогресті, әсіресе олардың тұтынушылар рөлінде пайдалануға мүмкіндік беретін жалғыз нәрсе. Ол сондай-ақ еңбек өнімділігін арттырудың тікелей нәтижесі болып табылмайтын барлық артықшылықтарды жояды» [11].

Дәл осы бәсекелестік тұтынушылардың экономикалық еркіндігі үшін қажетті жағдайларды жасайды, көптеген сауда фирмалары сататын әр түрлі өндірушілердің тауарларының кең ауқымын қамтамасыз ете отырып, тұтынушының басымдығын (егемендігін) қамтамасыз етеді. Бәсекелестік объективті түрде, тіпті қалаудан тыс, өндірушілерді өндіріс шығындарын азайту қажеттілігіне, демек, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін пайдалануға итермелейді. Осылайша, бәсекелестік экономиканың жұмыс істеуі мен дамуының жетекші қозғаушы күші ретінде әрекет етеді.

Бәсекелестіктің негізгі мазмұны біріншіден, өндіріс шығындарын өтеу, екіншіден, пайданы барынша арттыру үшін ең төменгі шығындармен тауарлар өндіру және оларды мүмкіндігінше қымбат сатуда. Нарықта бір емес, көптеген сатушылар мен сатып алушылар әрекет ететіндіктен, әрбір сатушының сұраныс қисығы бәсекелес сатушылардың баға саясатына байланысты болады. Сондықтан әр сатушы тек өзінің тауарларының сатылғанына қол жеткізуге ұмыталды, сондықтан ол біріншіден, өз тауарларының бағасын төмендетуге, екіншіден, өзіндік құнын төмендете отырып, олардың сапасын жақсартуға мәжбүр болады. Өндіруші мен сатушы үшін олардың өнімдеріне қандай сұраныс бар екенін білу өте маңызды. Сондықтан олар өздері үшін де, сатып алушы үшін де қолайлы бағаны іздеуі керек. Ең алдымен, олар тиімді жарнама мен сенімді қызмет арқылы сұранысты ынталандыруы керек.

Бәсекелестік кәсіпорындар, салалар мен аймақтар арасында ресурстарды бөлу және қайта бөлу механизмінде күшті қозғаушы күш болып табылады. Басқаша айтқанда, осы бәсекелестік жалпы ғылыми-техникалық, экономикалық және әлеуметтік прогреске қолайлы алғышарттар жасайды. Баламалы нұсқалармен салыстырғанда қазіргі жағдайда экономиканың жұмыс істеуінің нарықтық моделін ең қолайлы ететін осы бәсекелестік.

1-БӨЛІМ. МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ ОРГАН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТҮСІНІГІ МЕН МАЗМҰНЫ

1.1 Бәсекелестікті қорғау құралы ретінде монополияға қарсы заңнаманың қалыптасуы

Жалпы, бәсекелестік неғұрлым қарқынды болса, нарықтар соғұрлым тиімді жұмыс істейді және тұтынушылардың әл-ауқаты жоғары болады. Неғұрлым бәсекеге қабілетті нарықтар бағаның төмендеуіне, инвестициялардың өсуіне, тауарлар мен қызметтердің сапасының жақсаруына, өнім желісінің кеңеюіне, жалпы экономикалық өсуге әкеледі.

Екінші жағынан, бәсекелестік нәтижесінде нарықтар шоғырлануға бейім: бәсекелестік нәтижесінде нарықта жұмыс істейтін компаниялар өз қуатын арттырады, өнімділікті арттырады, өз брендтеріне тұтынушылық адалдықты қалыптастырады, бәсекеге қабілеттілігі төмен компанияларды нарықтан ығыстырады және жаңа компаниялардың нарыққа кіруіне кедергілер тудырады. Нәтижесінде нарықтағы компаниялардың саны азаяды, ал қалған компаниялардың мөлшері (нарықтағы үлесі) әріқарай өседі («бәсекелестік бәсекелестікті өлтіреді») және осылайша белгілі бір нарықта доминанттар, монополистер пайда болады. Бұл ретте, нарыққа кірудегі кедергілерді еңсеруге болатындай және нарықта бар компаниялар жаңа компаниялар тарапынан «қауіп-қатерді» сезіне отырып, олардың тиісті тауар нарығына қолжетімділігін шектеу үшін «адал емес тәжірибелерді» қолданбайтындай етіп, бәсекелестікті тұрақты режимде ұстап тұру, қорғау, дамыту маңызды.

Бәсекелестікте компаниялар адал және адал емес тәжірибелерді (әдістер, тәсілдер) қолдана алады. Адал тәжірибелерге тауарлардың сапасын жақсарту, өндіріс тиімділігін арттыру арқылы бағаны төмендету, ең жақсы қол жетімді технологияларды енгізу, зерттеулер мен дамуға инвестициялар және т.б. жатады. Адал емес тәжірибелер (бәсекелестікке қарсы мінез-құлық) бәсекелестікті шектеуге бағытталған және нәтижесінде тұтынушылардың әл-ауқатын нашарлатады.

Нақты және әлеуетті бәсекелестерді басып-жаншу және жою арқылы монополия соңғылардың санын едәуір азайтады және осылайша тұтынушының еркіндігі мен таңдау ауқымын тарылтады. Сонымен қатар, ол ұсыныстың жалпы көлемін анықтауға, тіпті нарыққа өз шарттарын, ең алдымен, ол ұсынатын тауарлар мен қызметтердің бағаларын белгілеуге мүмкіндік алады. Осылайша, бәсекелестік «табиғи» күйін жоғалтып, оны сақтау үшін мемлекеттік қолдауды қажет ететіні анық.

Монополия еркін бәсекелестік принципін жоққа шығара отырып, экономикадағы барлық жағдайды керісінше етеді. Тұтынушының емес, өндірушінің басымдығы шындыққа айналады. Соңғысы ұсыныстың жалпы көлемін басқара отырып, бәсекелестікке сәйкес келмейтін бағаларды белгілейді. Нәтижесінде баға мен пайда бәсекеге қабілеттіліктен жоғары болады, сондықтан жалпы қоғамға және тұтынушылардың нақты санаттарына зиян келтіріледі. Кәсіпорындар, салалар, аялар мен аймақтар арасында ресурстарды

кайта бөлудің әлеуметтік тиімді тетігі бұзылады. Тұтастай алғанда экономикалық еркіндікті (баға еркіндігі, келісімшарттар және т.б.), атап айтқанда тұтынушыларды іске асыру базасы айтарлықтай тарылады.

Тиісінше, бәсекелестікті дамыту мәселесінде тиісті мемлекеттік реттеу (араласу) болмаса, бизнес өз бәсекелестерін басу және нарықты монополиялау үшін кез келген қадамдарға бара алады, ал монополия өз кезегінде бәсекелестік үшін жойқын болып табылады.

Мемлекет өз кезегінде кәсіпкерлік қызмет бостандығын, меншік иесінің және тұтынушылардың құқықтарын қорғауды және т.б. қамтамасыз етуге арналған. Сондықтан мемлекеттің бәсекелестік ортаны қамтамасыз етудің кепілі ретіндегі рөлі ерекше. Бұл тұрғыда мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі - еркін бәсекелестік қағидаттарын іске асыру жағдайларын қамтамасыз ету. Осы мақсатта көптеген елдерде жосықсыз бәсекелестік туралы заңдар қабылданған және қолданылуда, олар осы қағидаттың жарамдылығына кепілдік беруге, жосықсыз бәсекелестіктің жағымсыз салдарын болдырмауға арналған. Басқаша айтқанда, бәсекелестікті экономикалық қызметтің тиімді үйлестірушісі және үдеткіші ретінде қарастыра отырып, мемлекет бәсекелестік ортаны қорғау үшін тиісті шаралар қолданады. Мемлекеттің бұл функцияны іске асырудың негізгі құралы ретінде монополияға қарсы заңнама қызмет етеді.

Монополияға қарсы заңнама алғаш рет АҚШ-та қалыптаса бастады, онда 1887 жылы теміржол тарифтерін реттеуге арналған штатаралық сауда комиссиясы құрылған болатын. Ал 1890 жылы Америка Құрама Штаттарының Конгресі ешқандай елеулі қарсылықтарсыз Шерманның трестке қарсы заңын қабылдады. Заңның негізгі мәні жекелеген штаттар арасындағы сауданы шектеуге және осы сауданың кейбір бөлігін монополиялауға тырысуға бағытталған кез келген келісімшарттарға, бірлестіктерге және жасырын мәмілелерге тыйым салу болды. Кейіннен федералды, штаттық және жергілікті деңгейде Шерман заңының негізгі ережелерін толықтыратын, нақтылайтын және одан әрі дамытатын көптеген заңнамалық актілер қабылданды және қолданылуда. Оларға 1914 жылы күшіне енген Клейтон Заңы және Федералдық сауда комиссиясы туралы заң (Federal Trade Commission Act) жатады. Федералдық сауда комиссиясы туралы заңға сәйкес аттас комиссия құрылды, оның негізгі мақсаты экономикалық және коммерциялық қызмет субъектілерінің адал емес мінез-құлқының қандай да бір түрлерін тоқтату арқылы бәсекелестікті сақтау болды. Клейтон заңында бәсекелестікті әлсіретуі мүмкін кез келген бірігуге тыйым салатын арнайы тармақ болды.

Әрі қарай XIX ғасырдың аяғынан бастап қазіргі уақытқа дейін экономика мен әлеуметтік өмірдің әр түрлі салаларын реттейтін көптеген заңдар қабылданды. Бұл қатардағы маңыздылардың бірі 1936 жылы АҚШ-та қабылданған Робинсон-Петман заңы болды. Робинсон Петман заңында айтылғандай, трестке қарсы заңнаманың негізгі мақсаты келесідей анықталады: «бәсекелестіктің айтарлықтай әлсіреуіне немесе кез келген сауда саласында монополия құруға әкелуі мүмкін жағдайларда тауарлардың әртүрлілігі мен сапасына әр түрлі бағамен сату арқылы сатып алушылардың әр түрлі

санаттарын дискриминациялау және жою, сондай-ақ бәсекелестікке кедергілер жасау да заңсыз болып саналады» [12]. Сол мақсатты Клейтон заңы да жүзеге асыруға арналған. Бұл заң, атап айтқанда, бәсекелестіктің айтарлықтай әлсіреуіне немесе монополияның пайда болуы үшін алғышарттар жасауға әкеп соғуы мүмкін жағдайларда, кез келген сауда саласында немесе елдің кез келген аймағында фирмаларды біріктіруге немесе сатып алуға тыйым салады.

Қазіргі уақытта АҚШ-та федералды, штаттық және жергілікті деңгейде өндірушілер мен сатушыларға бөлшек тауарлар бағасының төменгі шегін белгілеуге нұсқау беретін бағаның төмендеуін болдырмауға немесе тыйым салуға бағытталған көптеген заңдар қабылданды және қолданылады. Бұл заңдар өз тауарларын шығындардан төмен бағамен ұсынатын сатушыларды қудалауды қарастырады. Сонымен қатар, бағаны ұстап тұру үшін реттеуші комиссиялар құрылды, олар көбінесе өндірушілер мен сатушыларға бағаның максималды деңгейіне емес, ең төменгі деңгейге шектеулер қояды.

Бұл мәселе отандық және шетелдік экономикалық ғылымда егжей-тегжейлі зерттелген. Мұнда тек Америка Құрама штаттарынан кейін индустриалды дамыған елдердің көпшілігінде осындай заңдар қабылданғанын және қолданылатынын атап өтеміз. Мұнда, атап айтқанда, осы қағидаттың жарамдылығына кепілдік беруге, жосықсыз бәсекелестіктің теріс салдарын болдырмауға арналған жосықсыз бәсекелестік туралы заңдар туралы айтылып тұр. Бәсекелес сатушылар арасында бағаны ұстап тұру және нарықтарды бөлу туралы қандай да бір келісімдерге тыйым салатын заңдар қабылданады және қолданылады. Көптеген мамандардың пікірінше, бұл заңдар бәсекелестік экономиканы сақтауға маңызды үлес қосты, дегенмен трестке қарсы саясат қайшылықтарға толы.

Осы және басқа да заңдар мемлекеттің трестке қарсы саясатын орындаудың нақты пысықталған тетігі үшін негіз жасайды. С. Фишер, Р. Дорнбуш және Р. Шмаленци атап өткендей, АҚШ-тағы трестке қарсы заңдарды бұзушылар үшін жазаның үш түрі қарастырылған. Біріншіден, қылмыс ретінде қарастырылған Шерман заңын бұзғаны үшін айыппұлдың максималды мөлшері 1974 жылы жеке тұлғалар үшін 100 мың долларға дейін, корпорациялар үшін 1 миллион долларға дейін ұлғайтылды немесе 3 жылға бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылды. Екіншіден, көптеген сот істері федералды соттың немесе Федералдық сауда комиссиясының заң бұзған фирмадан бәсекелестік позицияларын күшейту мақсатында фирманың бірігуі немесе бөлінуі сияқты белгілі бір заңсыз әрекеттерді тоқтатуды талап ететін қаулыларымен аяқталады. Үшіншіден, трестке қарсы заңдарды бұзу салдарынан зардап шеккен фирмалар немесе тұтынушылар өз шығындарын сот тәртібімен үш еселік мөлшерде өтеп алуға құқылы.

Сондықтан көптеген кәсіпорындар мен іскер фирмалар нарықтан немесе саладан неғұрлым қуатты корпорациялардың ығыстырылуына қарсы кепілдік қарастыра отырып, осындай тәжірибені қолдайтыны таңқаларлық емес. Жұртшылық пен тұтынушылар да мұндай заңдарға наразылық білдіруге бейім

емес, дегенмен төмен баға туралы заңдар тауарлардың жоғары бағасын сөзсіз етеді.

Бұл аспектке берілген үлкен мән, мысалы, 1957 жылы ГФР Бундестагы қабылдаған бәсекелестікті шектеуге тыйым салу туралы заң кейде «әлеуметтік нарықтық экономиканың негізгі заңы» деп аталады [13]. ГФР-дағы осы саладағы заңдарға сәйкес жосықсыз бәсекелестік болып: клиентті алдау және жалған ақпарат; басқа біреудің тауарлық белгілерін қолдан жасау; бәсекелеске қарсы сыни жарнама; бәсекелес туралы күмәнді мәліметтерді бекіту және тарату және басқалар саналады.

Монополияға қарсы заңдар бәсекелес сатушылар арасындағы бағаны ұстап тұру және нарықтарды бөлу туралы қандай да бір келісімдерге тыйым салуға арналған. Біріншіден, тұтынушылардың, екіншіден, бөгде кәсіпорындардың, үшіншіден, бәсекелестіктің мүдделерін қорғау мақсатында баға белгілеу тетігі мен практикасы бақыланады. Бәсекелестік ортаны сақтау үшін, мысалы, демпинг, яғни тауарларды шығындардан төмен бағамен сату сияқты адал емес әрекеттерге тыйым салатын заңдар қажет.

Сондықтан бәсекелестікті экономикалық қызметтің тиімді үйлестірушісі ретінде қарастыра отырып, мемлекет оны тиісті деңгейде сақтау үшін тиісті шаралар қолданады. Мұнда толық негізделген сұрақтар туындайды: неге өз кірістерін көбейтуге мүдделі өндіруші мен сатушы тауарларды шығындардан төмен бағамен ұсынады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, айтарлықтай қаржылық ресурстарға ие ірі корпорациялар белгілі бір уақытқа дейін осы саладан немесе осы нарықтан өз қарсыластарын ығыстыру немесе жаңа қарсыластардың пайда болуын болдырмау мақсатында уақытша шығындарға баруы мүмкін. Егер бұл іс-шара сәтті болса, ірі корпорациялар кейіннен өз шығындарын оңай өтей алады. Егер оларға заңнамалық кедергілер қойылмаса, онда әр салада өздерінің монополияларын орнататын ең қуатты конгломераттар басым болуы мүмкін. Бұл әсіресе шағын және орта бизнеске қатты әсер етер еді. Мұнда әділетсіз бәсекелестікті тежеуге арналған трестке қарсы немесе басқа заңдар шынымен де үлкен оң рөл атқарады.

Бәсекелестік саласындағы саясаттағы ерекше маңызды орын тауар белгілері туралы заңдарға жатады, бұл олардың иесіне өзі өндіретін және сататын тауарлар мен қызметтерден басқа адамдардың қолдан жасауынан немесе теріс пайдалануынан қорғауды қамтамасыз етеді.

Монополияға қарсы заңнаманы іске асыру үшін барлық индустриалды дамыған елдерде мамандандырылған мемлекеттік құрылымдар құрылған. АҚШ-та олардың арасында федералды және жергілікті соттар, Әділет министрлігінің трестке қарсы бөлімі, Федералды сауда комиссиясы, сондай-ақ экономикалық қызметтің нақты салаларында бақылауды жүзеге асыратын Азық-түлік және дәрі-дәрмек өнімдерінің сапасын бақылау басқармасы, Тұтыну тауарларының сенімділігін бақылау комитеті, Қоршаған ортаны қорғау басқармасы. Тең жұмыспен қамту комитеті, Федералды энергетика басқармасы, өндірістік қауіпсіздік және денсаулық сақтау басқармасы және басқалар сияқты көптеген органдар бар [14].

Еуропалық Одақта монополияға қарсы саясат Рим келісімімен реттеледі, ол картельдер және фирмалар арасындағы басқа шектеуші келісімдер, және белгілі бір фирма үшін нарықта үстем жағдайды қамтамасыз ете алатын бірігулерге тыйым салады. Германия Федеративтік Республикасында монополияға қарсы саясатты әзірлеу және іске асыру мәселелерімен жалпы басшылықты жүзеге асыратын экономика министрлігі, картельдер жөніндегі Федералды ведомство айналысады, оның құзыретіне бәсекелестік қағидаттарын бұзудың нақты жағдайларын талдау, монополияға қарсы комитет және т. б. кіреді. Ұлыбританияда бұл функцияларды Сауда және өнеркәсіп министрлігі, Бірігу және монополиялар комитеті және Еркін сауда комитеті, Италияда өнеркәсіптік кәсіпорындардың істерін қарайтын Нарықтық бәсекелестік комиссиясы орындайды. Ұқсас органдар нарықтық экономикасы бар басқа елдердің көпшілігінде жұмыс істейді.

Өтпелі экономикасы бар елдерде, соның ішінде Ресейде мемлекет бәсекелестік ортаны қалыптастыруда және бекітуде шешуші рөл атқарады. Ресейдегі монополияға қарсы заңнаманың алғашқы тәжірибесі Ресей Федерациясының 1991 жылы қабылданған «Тауар нарықтарындағы бәсекелестік және монополиялық қызметті шектеу туралы» Заңы болды, оған 1995 жылы айтарлықтай өзгерістер енгізілді. Онда жосықсыз бәсекелестіктің кез келген нысандарының алдын алуға және жолын кесуге бағытталған мемлекеттің монополияға қарсы саясатының қағидаттары айқындалған. Осы Заңға сәйкес Ресей Федерациясында монополияға қарсы саясат және жаңа экономикалық құрылымдарды қолдау жөніндегі мемлекеттік комитет құрылды. Заңға елеулі өзгерістер 1995 жылы енгізілді [15].

Тұтастай алғанда, монополияға қарсы саясат монополиялық биліктің пайда болуына, пайдаланылуына немесе қорғалуына кедергілер жасау арқылы бәсекелестікті қорғау және күшейту жөніндегі заңнамалық және өзге де шаралар кешені болып табылады. Американдық зерттеушілер Э. Доллан мен Д. Линдсей атап өткендей, «кез келген трестке қарсы (монополияға қарсы) іс-шараның түпкі мақсаты кез келген фирманың (немесе кәсіпорындар тобының) нарықтың белгілі бір сегментін бағындыру немесе бақылауға алу әрекеттеріне тиімді қарсы тұру болып табылады» [16]. Бастапқыда мемлекеттік реттеу іс-шараларының көпшілігі нарықты ұйымдастыруға және оның тіршілік ету ортасы мен жұмыс істеуін қорғауға бағытталған. Мемлекеттің араласуы, әдетте, лицензиялау тетіктері мен процедураларын, монополияға қарсы шараларды, корпорацияларды тіркеуді және қаржылық есептіліктің белгілі бір параметрлерін әзірлеумен және енгізумен шектелді. Қазір мемлекеттің рөлі бәсекелестік орта үшін қажетті институттарды, негізгі ережелер мен нормативтерді құруға саяды. Бұл, мысалы, несиелік мекемелерді басқару, жеке келісімшарттарды қамтамасыз ету, жеке меншікті қорғау, патенттік және авторлық құқықтар және т.б. жөніндегі нәрсе. Осы және осыған ұқсас шаралардың мақсаты ығыстыру емес, экономикалық бәсекелестікті қамтамасыз ету болып табылады.

1.2 Монополияға қарсы органдар қызметінің халықаралық тәжірибесі

Монополияға қарсы реттеу - бұл бәсекелестікті құру және қолдау мақсатында мемлекеттің экономикаға араласуы. Мұндай араласудың маңызды құралы монополияға қарсы органның немесе соттардың көмегімен бәсекелестік туралы заңнама нормаларының орындалуын қамтамасыз ету болып табылады.

Монополияға қарсы саясатта нарық субъектілерінің бәсекелестігінің абсолютті еркіндігі мен үздіксіз мемлекеттік реттеу арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажет. Тұтастай алғанда, монополияға қарсы заңнама тек нарықтағы еркін бәсекелестікті қолдау үшін кәсіпкерлік қызметке араласуды білдіреді. Монополияға қарсы саясаттың мақсаты нарық субъектілерінің орындауы бәсекелестік үшін оң нәтиже беретін бәсекелестікті дамыту үшін негіздер, жағдайлар жасау болып табылады.

Көптеген мамандардың пікірінше, монополияға қарсы заңдар бәсекелестік экономиканы сақтауға маңызды үлес қосты, дегенмен трестке қарсы саясат қайшылықтарға толы.

Бүгінгі таңда дамыған және дамушы елдердің көпшілігінде монополияға қарсы органның негізгі функциялары бәсекелестікке қарсы мінез-құлықты анықтау, жолын кесу және алдын-алу болып табылады.

Шет елдердің тәжірибесін зерттеу әр елдің монополияға қарсы реттеу тәсілінде өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін екенін көрсетті және бұл әдістер нақты юрисдикцияға байланысты өзгеруі мүмкін.

Мысалы, АҚШ Федералды сауда комиссиясының миссиясы бәсекелестіктің төмендеуіне және бағаның өсуіне, көрсетілетін қызметтердің сапасының немесе деңгейінің төмендеуіне әкелуі мүмкін жосықсыз іскерлік тәжірибені тоқтату және болдырмау үшін шаралар қабылдау болып табылады. Бәсекелестікке қарсы тәжірибе бағаны белгілеу, топтық бойкоттар және эксклюзивті мәмілелер немесе сауда бірлестіктерінің ережелері бойынша эксклюзивті келісімшарттар сияқты әрекеттерді қамтиды және әдетте екі түрге бөлінеді: бәсекелестер арасындағы келісімдер және монополиялау [17].

Федералды сауда комиссиясы Америка Құрама Штаттарының кез келген бөлігінде өз міндеттерін орындау үшін қажетті кез келген тергеуді жүргізе алады және қажетті ақпаратты жинауға және қорытындылауға, бизнеспен айналысатын немесе саудаға әсер ететін кез келген тұлғалардың, серіктестіктердің немесе корпорациялардың ұйымын, қызметін, мінез-құлқын, тәжірибесін және басқаруын мезгіл-мезгіл тексеруге өкілетті [18].

АҚШ-тағы картельдер федералды заңнаманы бұзады және Шерман Заңына сәйкес АҚШ Әділет министрлігінің монополияға қарсы басқармасымен қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Басқарма прокурорлары тергеу барысында материалдарды алу үшін үш негізгі құралды пайдаланады: 1) ақпарат алу үшін міндетті сұраулар (яғни, үлкен қазылар алқасының шақыру қағаздары); 2) кенеттен рейдтер/тексерулер (яғни тінту туралы ордерлер) және 3) жазаны жеңілдету туралы өтініш берушілер берген ақпарат. Бұл

құралдардың әрқайсысының қажетті материалдарды жинауға және тергеуді ілгерілетуге қатысты артықшылықтары мен кемшіліктері бар [19].

Ұлыбританияда бәсекелестікті реттеуші орган Бәсекелестік және нарықтар жөніндегі басқарма (Competition and Markets Authority) болып табылады, ол министрліктің құрамына кірмейді және үкімет жанындағы жеке ведомство болып табылады [20]. Бәсекелестік және нарықтар басқармасының функцияларына бәсекелестікті төмендетудің жоқтығын анықтау мақсатында ұйымдар арасындағы бірігуді тергеу; бәсекелестік пен тұтынушыларды дамыту үшін проблемалық мәселелері бар нарықтарды зерттеу; картельдерге немесе бәсекелестікке қарсы әрекеттерге қатысатын компаниялар мен жеке тұлғаларға қарсы шаралар қабылдау, тұтынушыларды жосықсыз сауда тәжірибесінен қорғау және т.б. кіреді. Тергеу аясында Бәсекелестік және нарықтар басқармасы ақпарат сұрауларын жібереді, сауалнамалар жүргізеді, тергеу объектісіне барады, тінтулер жүргізе алады [21].

ЕО елдерінде 30-ға жуық монополияға қарсы орган жұмыс істейді. Әсіресе шешім қабылдау саласындағы қазіргі тенденция үкіметтен және қазіргі уақытта жүргізіліп жатқан саясаттан тәуелсіздікті қамтамасыз етуден тұрады. Құрылым тұрғысынан монополияға қарсы органдардың екі негізгі формасы бар: ЕО-ға мүше мемлекеттердің көпшілігінде тергеу мен шешім қабылдау бір ұйымда болатын бірыңғай әкімшілік органдар (мысалы, германдық Bundeskartellamt (картельдерге қарсы федералды басқару) және венгрияның экономиканы монополияға қарсы реттеу басқармасы); басқа елдерде фактілерді ашу және шешім қабылдау (немесе, ең болмағанда, айыппұл тағайындау) әр түрлі мекемелердің міндеті болып табылады (Швеция мұндайға мысал бола алады). Бірінші топта тергеу кезеңі фактілерді ашу және шешім қабылдау мақсатында жиі бір-бірінен бөлінеді (мысалы, венгр немесе француз монополияға қарсы органында автономды бәсекелестік кеңесі жұмыс істейді) [22].

ЕО елдерінде ЕО-ға мүше елдердің ұлттық Монополияға қарсы органдары да, ұлттықтан жоғары орган - ЕО комиссиясы да жұмыс істейді. ЕО комиссиясының өкілеттіктері ұлттықтан жоғары нормативтік актілермен реттеледі. Ұлттық монополияға қарсы органдардың өкілеттіктері ұлттық заңнамамен реттеледі және көбінесе ЕО-ға кіретін белгілі бір елдің құқықтық жүйесінің ерекшеліктеріне байланысты. Сонымен, нарықтың тауарлық және географиялық шекараларын анықтау үшін деректерді жинау аясында ЕО комиссиясы негізгі тұтынушылар мен нарық субъектілерінен, тиісті кәсіптік бірлестіктерден (қауымдастықтардан) жауап алады, олардың нарық шекараларына қатысты пікірлерін нақтылайды. Сондай-ақ, ЕО комиссиясы негізгі тұтынушылар мен нарық субъектілерінен олардың қызметі туралы ақпаратты (бағалар, өткізу көлемі, тұтыну көлемі және т.б.) сұратуға құқылы, тарихи, ағымдағы және жоспарлы деректер (мысалы, өткізу көлемдерін аумақтық бөлу, тауар түрлері бойынша компаниялардың тауар айналымы туралы) сұратылады. ЕО комиссиясы сұрау салуларды сұхбат жүргізу арқылы жазбаша да, ауызша да жолдайды. Сондай-ақ, ЕО комиссиясының мүшелері

нарық субъектілеріне (кеңселер, өндірістік алаңдар және т.б.) баруға құқылы [23].

Бәсекелестік және тұтынушыларды қорғау мәселелері жөніндегі австралиялық комиссия (ағылш. Australian Competition & Consumer Commission) - Австралия үкіметінің тәуелсіз органы, оның міндеттеріне тұтынушылардың құқықтарын қорғау, бағаларды бақылау және заңсыз бәсекелестікке қарсы мінез-құлықтың алдын алу кіреді. Комиссия сауда практикасы туралы заңды бұзған компанияларға қарсы сотқа талап арыздар қозғауға құқылы [24].

Литва Республикасының Бәсекелестік кеңесі Литва Республикасының Сейміне есеп беретін дербес мемлекеттік орган болып табылады. Оның негізгі міндеті - бәсекелестік саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру және Литва Республикасының Бәсекелестік туралы Заңының сақталуын бақылау. Кеңес бәсекелестікке қарсы келісімдер, нарықтағы үстем жағдайды теріс пайдалану жағдайларын зерттейді, сондай-ақ бірігу туралы хабарламаларды қарайды және мемлекеттік органдар қабылдаған құқықтық актілер немесе шешімдер жобаларының бәсекелестік туралы заңға сәйкестігін бағалайды. Бәсекелестік жөніндегі кеңестің тергеу жүргізу мерзімі тергеуді бастау туралы қаулы шығарылған күннен бастап бес айды құрайды. Қажет болған жағдайда бұл мерзім кеңестің дәлелді қаулысымен үш айдан аспайтын мерзімге ұзартылуы мүмкін. Бәсекелестік жөніндегі кеңес өз өкілеттіктері шеңберінде шаруашылық жүргізуші субъектілерге міндетті нұсқаулар беруге, коммерциялық немесе кәсіптік құпияларды қамтитын ақпаратты қоса алғанда, қаржылық және басқа да құжаттарды ұсынуды талап етуге, сондай-ақ субъектілерден, бақылаушы тұлғалардан және жария әкімшілендіру органдарынан түсініктемелер мен ақпарат алуға құқылы. Қажетті ақпарат берілмеген немесе кешіктірілген, сондай-ақ дұрыс емес немесе толық емес ақпарат берілген жағдайда, шаруашылық жүргізуші субъектілерге өткен шаруашылық жылы үшін олардың әлемдік жылдық жалпы табысының 1 пайызына дейін ақшалай айыппұл салынуы мүмкін [25].

Ресей Федерациясындағы монополияға қарсы реттеу әділ бәсекелестікке жағдай жасау және нарықтық экономиканың қалыпты жұмысына теріс әсер етуі мүмкін нарықтың шамадан тыс монополиялануын болдырмау мақсатында Ресей Федерациясының ФМК жүзеге асыратын экономикалық, әкімшілік және заңнамалық шаралардың кең спектрін қамтиды [26]. Осы саладағы қатынастарды реттейтін негізгі нормативтік акт 2006 жылғы 26 шілдедегі «Бәсекелестікті қорғау туралы» Федералдық заң болып табылады. Бұл заң бәсекелестікті қорғауға байланысты және ресейлік және шетелдік заңды тұлғаларды, мемлекеттік органдарды, ұйымдарды және экономикалық қызметтің басқа қатысушыларын қамтитын қатынастардың кең ауқымын қамтиды. Федералдық заң бәсекелестікті қорғаудың ұйымдастырушылық және құқықтық негіздерін, соның ішінде монополиялық қызмет пен жосықсыз бәсекелестіктің алдын алу мен тоқтатуды, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен басқа мекемелердің бәсекелестікке жол бермеуін, шектелуін немесе жойылуын анықтайды. Бұл заңның мақсаты экономикалық кеңістіктің бірлігін,

экономикалық қызмет еркіндігін қамтамасыз ету, бәсекелестікті қорғау және тауар нарықтарының тиімді жұмыс істеуі үшін жағдай жасау болып табылады. Монополияға қарсы органның негізгі функциялары монополияға қарсы заңнаманың сақталуына мемлекеттік бақылауды қамтамасыз етуді, осы заңнаманың бұзылуын анықтауды және бұзушылықтарды тоқтату жөнінде шаралар қабылдауды, сондай-ақ монополистік қызметтің және монополияға қарсы заңнаманың басқа да бұзылуларының алдын алуды қамтиды. Монополияға қарсы орган өз функцияларын жүзеге асыру кезінде тексерілетін тұлғадан қажетті құжаттар мен ақпаратты ұсынуды талап етуге құқылы. Бұл талапты бұзу заңнамаға сәйкес жауапкершілікке әкеп соғады [27].

Әлбетте, мемлекет іс жүзінде бәсекелестікке белгілі бір шектеулер қоюға мәжбүр, осылайша бәсекелестіктің мүмкіндіктері мен өрістерін сақтап қалуға ықпал етеді, әйтпесе саладан ығыстырылатын әлеуетті бәсекелестердің саны көбірек болар еді..

Бәсекелестікті реттейтін тәртіпті сыртқы экономикалық аспектіден бөлек қарастыруға болмайды. Бұл жағдайда біз ел экономикасының халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету туралы айтып отырмыз. Белгілі бір елдегі бәсекелестікті реттеу жүйесі неғұрлым сенімді болса, басқа елдерде өндірілген тауарлармен салыстырғанда оның тауарларының сапасы мен бәсекеге қабілеттілігі соғұрлым жоғары болады және оның экономикасы бәсекелестіктің сыртқы экономикалық жағдайларының өзгеруіне, мысалы, валюта бағамдарының өзгеруіне немесе тауарлар мен қызметтердің бағасына тезірек және тиімдірек бейімделе алады.

Осылайша, бұл нарықтық кеңістікте «ойын ережелерін» орнататын және бастапқыда «түнгі күзетші» рөлін атқаратын мемлекет, яғни жалпы қоғамдағы және әсіресе экономикалық өмірдегі құқықтық тәртіптің кепілі және тасымалдаушысы болып табылады. Сондықтан кәсіпкерлік құрылымдар, біріншіден, заң шығару және құқық орындау қызметін алып тастаудың осындай субъектісінің болуына, екіншіден, осы құқықтық тәртіпті жетілдіру мақсатында онымен ынтымақтастықта болуға мүдделі.

Мемлекет пен экономика бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне тәуелді деп айтуға болады. Осыған байланысты мемлекет пен нарық экономиканың өміршеңдігі мен тиімді жұмыс істеуі тұрғысынан бір-бірін жоққа шығарып қана қоймай, толықтырады. Бір жағынан нарықтық принциптердің және екінші жағынан мемлекеттік реттеудің жақсы қалыптасқан тандемінсіз қазіргі экономикалық жүйені елестету мүмкін емес. Мемлекеттің өзі экономикалық қызметтің маңызды субъектілерінің бірі бола отырып, бәсекелестік ортаны және нарықтық экономиканың өзін қорғауға мүдделі.

2-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ РЕТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1. Қазақстанның монополияға қарсы органының құрылуы

Қазақстанның монополияға қарсы органының қалыптасу тарихы Қазақ КСР Президентінің 1991 жылғы 7 маусымдағы Жарлығымен жаңа экономикалық құрылымдарды қолдау және монополистік қызметті шектеу жөніндегі Қазақ КСР Мемлекеттік комитеті атынан Қазақстанның алғашқы монополияға қарсы органы құрылған кезде Қазақстан егемендігінің таңынан бастау алады. Монополияға қарсы органның қалыптасуы нормативтік-құқықтық базаның дамуымен тығыз байланысты – сол кезеңде бәсекелестікке байланысты қатынастарды реттейтін бірінші заң - "Бәсекелестікті дамыту және монополистік қызметті шектеу туралы" Қазақ КСР Заңы қабылданды, оның негізгі міндеті елдің нарықтық экономикаға көшуін қамтамасыз ету болды. Тәуелсіз мемлекеттің нарықтық экономикасын қалыптастыру кезеңінде мемлекеттік комитеттің негізгі міндеттері монополистік қызмет пен жосықсыз бәсекелестіктің алдын алу және жолын кесу ғана емес, ең алдымен жаңа экономикалық құрылымдарды құру процесін жеделдету және оларды кейіннен қолдау болып айқындалды. Бәсекелестікті дамыту жоспарлы тапсырмалары жоқ мемлекеттік емес кәсіпорындарсыз мүмкін болмады, ал кеңестік жылдары бұл еркін кәсіпкерлік жағдайында тәжірибесі жоқ бірнеше кооперативтер мен артельдер болды. Бүгінгі таңда толық серіктестіктер, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер, акционерлік қоғамдар және т.б. сияқты субъектілердің әдеттегі, ұйымдық-құқықтық нысандары алғаш рет "Шаруашылық серіктестіктер мен акционерлік қоғамдар туралы" 1991 жылғы 21 маусымдағы ҚазКСР Заңында заңдастырылды [28].

Кейінгі жылдары монополияға қарсы орган тарихтың нақты сәттерінде мемлекеттік саясаттың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін бірқатар қайта құрулардан өтті (1-кесте). Құрылымдық өзгерістермен бірге монополияға қарсы органның функциялары мен өкілеттіктері өзгерді бұл Президент пен Үкіметтің алдына қойған міндеттеріне қол жеткізу үшін қажет болды.

1 кесте. Монополияға қарсы органның құрылымдық өзгерістері.

1991 жыл	1992 жыл	1994 жыл	1999 жыл	2003 жыл	06.2004 жыл
Жаңа экономикалық құрылымдарды қолдау және монополистік қызметті шектеу	Монополияға қарсы саясат жөніндегі мемлекеттік комитет (Министр	Баға және монополияға қарсы саясат жөніндегі мемлекеттік комитеті	Табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті қорғау және шағын бизнесті қолдау агенттігі	Табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті қорғау және шағын бизнесті	Табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті қорғау және шағын

жөніндегі мемлекеттік комитет (Президенттің қарамағында және Жоғарғы Кеңеске есеп береді)	лер Кабинетінің құрамында)			қолдау агенттігі (Президенттің қарамағында берілген)	бизнесті қолдау агенттігі (Үкіметке қайтарылды)
09.2004 жыл	2007 жыл	2014 жыл	2017 жыл	2019 жыл	2020 жыл
Индустрия және сауда министрлігінің Бәсекелестікті қорғау комитеті	Бәсекелестікті қорғау агенттігі (монополияға қарсы агенттік)	Ұлттық экономика министрлігінің Табиғи монополияларды реттеу және бәсекелестікті қорғау комитеті	Ұлттық экономика министрлігінің Табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті және тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті	Ұлттық экономика министрлігінің Бәсекелестікті қорғау және дамыту комитеті	Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі (Президенттің қарамағына берілді)
Ескертпе – Дереккөздер негізінде автормен құралған [12].					

Монополияға қарсы заңнама нормаларын және монополияға қарсы органдардың тергеу жүргізу тәсілдерін жетілдіру процесінде ЭЫДҰ жүргізетін жұмыс маңызды болып табылады. ЭЫДҰ форум болып табылады, оның шеңберінде мемлекеттер әртүрлі салалардағы өз саясатының тиімділігін салыстырады, тәжірибелерімен бөліседі, жаңа сын-қатерлерді ескере отырып озық тәжірибені айқындайды және өз азаматтарының жақсы өмірін қамтамасыз ету стратегияларын іске асыруға бағытталған шешімдер мен ұсынымдарды қабылдауға жәрдемдеседі. ЭЫДҰ миссиясы бүкіл әлемдегі адамдардың экономикалық және әлеуметтік әл-ауқатын арттыруға бағытталған саясатты ынталандыру болып табылады. Көптеген жылдар бойы ЭЫДҰ-ның бәсекелестік саласындағы заңнама мен саясат жөніндегі сараптамалық шолулары елдер үшін (олардың ЭЫДҰ-ға мүшелігіне қарамастан) өздерінің бәсекелестікті реттеу құрылымдарын реформалау, күшейту және жетілдіру жөніндегі құнды құрал болды [29].

Бұдан әрі, 2015 жылдың мамырда 100 нақты қадам - Ұлт жоспары қабылданып, 53 қадаммен монополияға қарсы қызмет жұмысының тұжырымдамасын өзгерту және оны ЭЫДҰ стандарттарына сәйкестендіру

айқындалды. ЭЫДҰ сарапшылары қазақстандық монополияға қарсы тәжірибеге шолу жасады. ЭЫДҰ шолу нәтижелері алғаш рет 2015 жылдың қазан айында Париж қаласында өткен ЭЫДҰ бәсекелестік жөніндегі Жаһандық форумда таныстырылды. Шолу бизнестің жұмысын жеңілдетуге, оны дамытуға және интеграция жағдайында бейімделуге бағытталған заңнаманы ауқымды ықпандандыруға (либерализация) негіз болды. Нәтижесінде Қазақстан ЭЫДҰ Бәсекелестік комитетінің қатысушысы болған Орталық Азиядағы алғашқы ел болды. Қазақстан Республикасының "Бәсекелестік туралы" 2008 жылғы 25 желтоқсандағы Заңы Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын жетілдіру бойынша ауқымды жұмыс жүргізілген ҚР ҚК-нің қабылдануымен күшін жойды. Монополияға қарсы орган 2016 жылы бұл құрылымның барлық талаптары мен ұсынымдарын пысықтады. Ендігі Қазақстан Республикасының мақсаты-бәсекелестік мәселелерінде ЭЫДҰ қағидаттары мен стандарттарына сәйкес болу, бұл елдің тауар нарықтарында бәсекелестік үшін барған сайын жетілдірілген жағдайлар жасауды білдірді.

Нәтижесінде 2015 жылғы 31 қыркүйекте жарияланған Дүниежүзілік экономикалық форумның есебіне сәйкес, 2015-2016 жылдарға арналған Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің рейтингінде Қазақстан ТМД елдерінен тек Әзірбайжанды алға жіберіп 2-ші орынға ие болып (жаһандық рейтингте 42-ші орын алып), өткен жылғы позициясын 8 тармаққа жақсартты. Бұл рейтингке қатысу тарихындағы Қазақстанның ең үздік нәтижесі болды [30].

Халықаралық ұйымдар мемлекет үшін бәсекелестіктің негізгі маңыздылығын атап өтеді. Мәселен, ЭЫДҰ, Дүниежүзілік экономикалық форум, АҚШ-тың стратегиялық зерттеу институты тек бәсекелестік халықтың өмір сүру деңгейінің стандарттарының жоғарылауына әкелуі мүмкін, инновацияларды енгізуге түрткі болады, өнімділікті арттырады, инвестицияларды тартады деп біледі.

Бұдан әрі бәсекелестік саясатты іске асырудың тиімділігін арттыру мақсатында мемлекет Басшысының Жолдауын орындау шеңберінде монополияға қарсы органның институционалдық мәртебесі көтеріліп, 2020 жылдың 8 қыркүйегінде Қазақстан Республикасы Президентінің "Қазақстан Республикасының Мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы" Жарлығымен Президентке тікелей бағынатын бәсекелестікті қорғау және дамыту жөніндегі агенттік құрылды [31]. Бұл ЭЫДҰ негізгі ұсынымдарға сәйкес келеді.

ҚР БҚРА құрылуымен оған Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Бәсекелестікті қорғау және тиісті тауар нарықтарындағы монополистік қызметті шектеу, мемлекеттік монополия саласына жатқызылған қызметті бақылау және реттеу саласындағы функциялары мен өкілеттіктері берілді.

Монополияға қарсы орган мен тарифтік реттеушінің бөлінуі олардың функциялары мен өкілеттіктерін нақтылады. Нарық субъектілері тиімдірек қызмет үшін жақсы мотивацияға ие болды.

Кейіннен Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 31 желтоқсандағы № 484 Жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасында бәсекелестікті дамытуға жәрдемдесу және проактивті бәсекелестік саясатты енгізу Қазақстан Республикасы Президентінің, Үкіметінің, орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметінің басым бағыты болып жарияланды [32].

Осылайша, елдегі бәсекелестікті дамытуға белсенді жәрдемдесу жалпыұлттық міндетпен белгіленді.

Қазақстан Республикасында бәсекелестікті қорғау мен дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында, 2026 жылдың соңына қарай күтілетін нәтижелер бөлімінде "қызмет көрсету саласындағы бәсекелестік" индикаторы бойынша Дүниежүзілік экономикалық форумның Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің рейтингінде 2026 жылға қарай 66 балдан төмен емес жетістікке жету міндеті айқындалды [33].

2023 жылы атқарылған жұмыстың арқасында Қазақстан IMD-2023 әлемдік бәсекеге қабілеттілік рейтингінде 66,11 балл нәтижесімен қатысушы 140 елдің ішінен 37-орынға ие болып, 2022 жылғы рейтинг нәтижесімен салыстырғанда 6-орынға көтерілді [34].

2.2 Қазақстан Республикасының монополияға қарсы органы қызметінің өзекті мәселелері

Бүгінгі таңда Қазақстанда монополияға қарсы реттеудің басты міндеттері бір жағынан бәсекелестікке қарсы мінез-құлықтың (бәсекелестікті шектеуге бағытталған мінез-құлықтың) алдын алу, анықтау және жолын кесу болса, екінші жағынан бәсекелестікті дамыту үшін жағдайлар жасау болып табылады.

Қазақстан Республикасында монополияға қарсы реттеу ҚР КК негізделеді. Бұл реттеудің негізгі мақсаттарына бәсекелестікті қорғау, Қазақстанның тауар нарықтарында адал бәсекелестік үшін жағдайлар жасау және қолдау, сондай-ақ олардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету кіреді. Ол сондай-ақ экономикалық кеңістіктің бірлігін сақтауға, елдегі тауарлар мен экономикалық қызметтің еркін қозғалуына, монополистік қызметті реттеу мен шектеуге бағытталған ҚР КК ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады. Реттеу сондай-ақ адал бәсекелестікке ықпал етеді, бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнаманың бұзылуының алдын алады және мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың, сондай-ақ нарық субъектілерінің қызметін реттеудің мемлекеттік функциялары бар ұйымдардың бәсекелестікке қарсы әрекеттерін және жосықсыз бәсекелестік жағдайларын тежейді.

Осы орайда монополияға қарсы заңнамада ынталандыру, шектеу және қорғау шаралары көзделген [35].

Ынталандыру шаралары тауар нарықтарындағы бәсекелестікті дамытуға, нарық субъектілерінің санын көбейтуге, кедергілер санын азайтуға және басқаларға бағытталған.

Шектеу шаралары монополистік қызметті шектеуге, жосықсыз бәсекелестікті, мемлекеттік органдардың бәсекелестікке қарсы әрекеттерін (әрекетсіздігін) шектеуге, экономикалық шоғырлануды бақылауға бағытталған. ҚР КК монополияға қарсы заңнаманы бұзудың барлық түрлерін қамтиды.

Қорғау шаралары деп бұзушылықтарға монополияға қарсы ден қою шаралары, оның ішінде нарық субъектілеріне, мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар мен мемлекетке нарық субъектілерінің қызметін реттеу функциялары берілген ұйымдарға нұсқамалар беру; бәсекелестікті қорғау және монополистік қызметті шектеу саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарау; әкімшілік жазалар қолдану; сотқа талап-арыздармен және арыздармен жүгіну түсініледі және т. б. Бұдан басқа, монополияға қарсы орган Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзуға жол бермеу туралы ескерту жасайды, нарық субъектілерінің әрекеттерінде (әрекетсіздігінде) Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзу белгілерінің бар екендігі туралы хабарламалар жібереді және Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзуға тергеу жүргізеді.

Осы магистрлік жобада ҚР монополияға қарсы органының негізгі қызметі ретінде біз тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізу мен тергеп-тексеру жөніндегі қызметтерін қарастырамыз және оның барысында

уәкілетті орган қажетті ақпаратты жинау (талап ету) мақсатында нарық субъектілерімен өзара іс-қимыл жасайды.

Қазақстан заңнамасы "нарық субъектісі" ұғымын оның құқықтық мәртебесі арқылы айқындайды. ҚР Кәсіпкерлік кодексінің 164-бабына сәйкес нарық субъектілері:

- кәсіпкерлік қызметпен айналысатын жеке тұлға;
- кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының заңды тұлғасы немесе дербес салық төлеуші болып табылатын оның филиалы (қаржы ұйымдарын қоспағанда);
- кәсіпкерлік қызметпен айналысатын шетелдік заңды тұлға (оның филиалы және өкілдігі);
- кәсіпкерлік қызметті өзінің жарғылық мақсаттарына сәйкес жүзеге асыратын коммерциялық емес ұйым [2].

Осы баптың ережелерінен көрініп тұрғандай, нарық субъектісін анықтаудың негізгі критерийі кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру болып табылады. Осылайша, бәсекелестікті қорғау туралы заңнамада субъектіні нарық субъектісі деп танудың негізгі критерийі кіріс алу болып табылады.

Сонымен қатар, бәсекелестік деңгейін айқындау, үстем немесе монополиялық жағдайға ие нарық субъектілерін анықтау, сондай-ақ бәсекелестікті қорғау және дамыту, монополистік қызметтің алдын алу, шектеу және жолын кесу жөніндегі шараларды әзірлеу үшін, соның ішінде:

- экономикалық шоғырлануды реттеу;
- бәсекелестікке қарсы келісімдер мен келісілген іс-қимылдар, сондай-ақ үстем немесе монополиялық жағдайды теріс пайдалану белгілерін қарау кезінде нарық субъектісінің үстемдік үлесін айқындау;
- мемлекеттің кәсіпкерлік ортада болуының орындылығын бағалау барысында монополияға қарсы орган ҚР КК сәйкес тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізеді [2].

Қазақстанда тауар нарықтарындағы бәсекелестікті талдау сегіз негізгі кезеңді қамтитын бекітілген әдістемеге сәйкес жүргізіледі. Бұл кезеңдерге тауарларды ауыстыру критерийлерін анықтау, нарық шекараларын белгілеу, зерттеудің уақыт аралығын анықтау, нарық қатысушылары мен олардың үлестерін талдау, бәсекелестік ортаны бағалау, нарыққа кіруге кедергілерді анықтау және қорытындыда көрсетілген талдау нәтижелері бойынша қорытындылар кіреді [36]. Талдаудың соңғы кезеңінде Әдістеменің барлық негізгі кезеңдері бойынша ұсыныстар жасалады, олар лауазымды тұлға қалыптастырған қорытындыда көрсетіледі.

1 - Кейс

Қазақстандағы бәсекелестік ортаның жай-күйін талдау мен бағалауды практикалық жүргізудің мысалы ретінде, ҚР БҚДА-ның 2023 жылға арналған жұмыс жоспарына сәйкес ҚР БҚДА Көлік және байланыс департаментімен 2021-2022 жылдар кезеңі мен 2023 жылдың 1 тоқсаны кезеңі мерзімін қамтитын Қазақстан Республикасының шекараларында

ұялы байланыс қызметтері нарығындағы бәсекелестіктің жай-күйіне жүргізілген талдау келтірілген.

Тауарлардың өзара алмастыру критерийлерін анықтау.

ҚР "Байланыс туралы" Заңында ұялы байланыс – бұл қызмет көрсетілетін аумақты бірқатар ұяшықтарға бөлуді пайдаланатын, абонентті ұяшықтан ұяшыққа ауыстыру кезінде байланыстың үздіксіздігін қамтамасыз ететін және радиотолқындар арқылы берілетін ақпаратпен екіжақты (көпжақты) алмасуға арналған электр байланысының түрі деп көзделген.

Ұялы байланыс мобильді құрылғы мен базалық станциялар арасындағы радио диапазонында ақпарат алмасу арқылы жұмыс істейді. Бұл ретте абоненттік құрылғы радио қабылдау-тарату компоненттерімен жабдықталуы, сондай-ақ SIM-картасы болуы тиіс.

Базалық станциялардың жиынтығы радиоқабылдау технологиясына, базалық станцияның қабылдау-беру жабдығының орналасу биіктігіне, жер бедерінің рельефіне, кедергілердің радио сигналын сіңіретін жиілік диапазонына және абоненттер санына байланысты қамту аймағын құрайды.

Абоненттердің ұтқырлығын қамтамасыз ету үшін базалық станциялардың қамту аймақтары көршілес Станциялар арасындағы қамту аймақтарының ішінара қабаттасуына ие. Әр түрлі операторлардың ұялы желілері бір-біріне, сондай-ақ қалалық телефон желісіне қосылған. Ұялы байланыс желісіндегі қызметтер: дауыстық қоңырау, Интернет желісі арқылы деректерді беру, қысқа мәтіндік хабарламаларды қабылдау және беру.

Қазіргі уақытта ұялы байланыс қызметтерін ұсыну үшін операторлар 2G, 3G, 4G, 5G технологияларын қолданады. осы технологиялардың барлығында дауыстық және деректер қызметтерін ұсынуға болады. Олар жылдамдықпен ерекшеленеді: 2G-де бұл секундына килобит бірлігі, 3G-де жылдамдықтар 1-10 мбит/сек болуы мүмкін, 4G-де жылдамдықтар секундына ондаған мегабитке, 5G-де секундына 1гбит дейін жетуі мүмкін.

Ұялы байланыс абоненті белгілі бір ғимараттың (құрылыстың), тұрғын үйдің және басқа объектінің аумағында жұмыс істейтін жергілікті байланысқа қарағанда, еркін қозғалыс кезінде үздіксіз байланыс мүмкіндігіне ие, мұнда тіркелген байланыс абоненті тек телефондандырылған үй-жай шегінде байланысты пайдалана алады.

Осыған сүйене отырып, ұялы байланыс қызметтерінің тұтынушылық қасиеттері мен техникалық сипаттамалары тұтынушылық қасиеттерден және тіркелген байланыс қызметтерінің сипаттамаларынан айтарлықтай ерекшеленеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, ұялы байланыс қызметтерін сымды байланыспен алмастыруға БОЛМАЙДЫ және әртүрлі тауар нарықтарына жатады.

Тауар нарығының шекараларын анықтау.

Талданатын мобильді байланыс қызметтері нарығының

географиялық шекаралары байланыс операторының қолданылу аймағымен – әрбір нақты байланыс операторы лицензияға сәйкес байланыс қызметтерін көрсетуге уәкілетті аумақпен; оның базалық станцияларының орналасқан жерімен; техникалық мүмкіндіктерімен және Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан базалық станциялар санымен шектеледі.

Қамту аймақтары (нақты қызмет көрсетудің географиялық шекаралары), сатып алушылар құрамы ескеріле отырып, ұялы байланыс қызметтерінің тауар нарығы Қазақстан Республикасының географиялық шекараларында қаралды.

Тауар нарығын зерттеудің уақыт аралығын анықтау.

Зерттеудің мақсатын, тауар нарығының ерекшеліктерін және ақпараттың қолжетімділігін ескере отырып, ұялы байланыс қызметтері нарығын талдаудың уақыт аралығы 2021-2022 жылдар кезеңінде, 2023 жылғы 1 тоқсанда айқындалды.

Тауар нарығында жұмыс істейтін нарық субъектілерінің құрамын анықтау.

Талданатын кезеңде Қазақстан Республикасының аумағында ұялы байланыс қызметтерін тиісті лицензиялары бар "Кселл" АҚ - "Kcell" және "Activ" сауда белгілерімен, "КаР-Тел" ЖШС - "Beeline" және "IZI" - сауда белгілерімен, "Мобайл Телеком Сервис" ЖШС - "Tele2" және "Алтел" - сауда белгілерімен ұялы байланыс қызметтерін көрсетеді. Осы нарықтағы сатушылар ретінде Қазақстан Республикасының аумағында ұялы байланыс қызметін көрсететін операторлар анықталды. Зерттелетін байланыс қызметтерін сатып алушылар байланыс қызметтерін пайдаланушылар – жеке және заңды тұлғалар болып табылады.

Құрылтайшылар туралы мәліметтер:

1) "Кселл" АҚ (мекен - жайы: Алматы қ., Әлімжанов к-сі, 51 үй) - байланыс саласындағы қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға. 2023 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша "Қазақтелеком" АҚ акцияларының 51% ие болса, Г.Ш. Есенов – 14,87%", "First Heartland Jusan Bank" АҚ - 9,08%, "Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры" АҚ - 7,06% - иеленеді.

2) "Мобайл Телеком-Сервис" ЖШС (Алматы қ., Желтоқсан к - сі, 115) - байланыс саласындағы қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға. Жалғыз қатысушы - "Қазақтелеком" АҚ - 100%.

3) "КаР-Тел" ЖШС (Астана қ., Қадырғали Жалайыри к - сі, 2 үй) - ұялы байланыс және деректерді беру саласындағы қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға. "КаР-Тел" ЖШС акционері VIP Kazakhstan Holding AG болып табылады.

Тауар нарығының көлемін және тауар нарығындағы нарық субъектілерінің үлесін есептеу.

Талданатын ұялы байланыс қызметтері нарығының үстемдік үлестерін есептеу заттай түрде жүргізілді. Ұялы байланыс қызметтері нарығындағы нарық субъектілерінің көлемі мен үлесін есептеу процесінде

негізгі көрсеткіштермен ұялы байланыс желісінің белсенді абоненттерінің саны (адам), шығатын дауыстық трафиктің көлемі (минутпен) және мобильді интернеттің көлемі (Гб) қабылданды.

Талдау қорытындысы бойынша Кодекстің 172-бабының 4-тармағына сәйкес "Қазақтелеком" АҚ ("Кселл" АҚ, "Мобайл Телеком-Сервис" ЖШС) және "КаР-Тел" ЖШС компаниялар тобының 2021-2022 жылдар кезеңінде және 2023 жылғы 1 тоқсанда ұялы байланыс қызметтерін көрсету нарығында үстем жағдайы белгіленді, олардың жиынтық үлесі 100% құрады. Бұл ретте әрбір ұялы оператордың үлесі 15% - дан асады.

Бәсекелестік ортаның жай-күйін бағалау.

Тауар нарығындағы бәсекелестік ортаның жай-күйін бағалау үшін мынадай әдістер пайдаланылды: нарықтық шоғырлану коэффициенті (CR) және Герфиндаль-Гиршман нарықтық шоғырлану индексі (NNI).

Ұялы байланыс қызметі бойынша Герфиндаль-Гиршман шоғырлану коэффициентінің және нарықтық шоғырлану индексінің есептік көрсеткіштері:

2021: $70\% < CR-2 (100\%) \leq 100\%$ және $2000 < NNI (3377) < 10000$;

2022: $70\% < CR-2 (100\%) \leq 100\%$ және $2000 < NNI (3425) < 10000$;

1 шаршы 2023: $70\% < CR-2 (100\%) \leq 100\%$ және $2000 < NNI (3445) < 10000$

Осылайша, нарықтық шоғырлану индексін есептеу Қазақстан Республикасындағы ұялы байланыс қызметтерінің нарығы талданатын кезеңнің қорытындылары бойынша нарықтың 1 түріне – бәсекелестікті дамыту деңгейі төмен жоғары шоғырланған нарыққа жататынын көрсетті.

Айта кету керек, квазимемлекеттік сектор басым нарықтағы бәсекелестіктің төмен деңгейі байланыс операторлары арасындағы клиент үшін бәсекелестіктің төмендеуіне және бағаны ұстап тұруға әкелді. Нәтижесінде бағаның өсуіне, байланыс және интернет қызметтерінің сапасына қатысты шағымдардың күрт өскенін атап өтуге болады.

Тауар нарығына кіру кедергілерін анықтау.

Талдау жүргізу барысында Департамент бәсекелестіктің дамуына кедергі келтіретін келесі кедергілерді анықтады:

- Бәсекелестікті шектейтін НҚА шарттары;

- РЖС тарату жүйесінің жетілмегендігі;

- АЕМ-дегі байланыс инфрақұрылымы мен ресурстарына қол жеткізу;

- Ұялы байланыс нарығына мемлекеттің қатысуының жоғары үлесі.

Жүргізілген талдау нәтижелері бойынша қорытындылар.

Тауар нарығына кірудің анықталған кедергілері бойынша Министрлікке аталған кедергілерді жоюға бағытталған шараларды қабылдау және саладағы бәсекелестікті дамытуды қамтамасыз ету туралы тиісті ұсынымдар жіберу туралы шешім қабылданды.

Еншілес компанияларды кезең-кезеңімен өткізу арқылы "Қазақтелеком" АҚ компаниялар тобын монополиясыздандыру бойынша

Үкімет жүргізіп жатқан жұмыстың нәтижелері болмаған кезде агенттік "Қазақтелеком" АҚ мобильді операторларының бірін бәсекелестік ортаға шығару туралы шешім қабылдауды жеделдетуге қатысты ҚР Үкіметінің Аппаратына тиісті хат жолдады [37].

Тиісінше, тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйін талдау үстем немесе монополиялық жағдайға ие нарық субъектілерін анықтау, бәсекелестікті қорғауға және дамытуға, монополистік қызметтің алдын алуға, шектеуге және жолын кесуге бағытталған шаралар кешенін әзірлеу мәселелері бойынша тиісті шешімдер қабылдауды алдын ала айқындайтын бәсекелестік саясатты іске асырудың басты құралы болып табылады.

2-Кейіс

Бәсекелестікті қорғауға және дамытуға бағытталған шаралар кешенін әзірлеуге мысал ретінде мыналарды келтіруге болады.

2022 жылдың қорытындысы бойынша бәсекелестіктің жай-күйі туралы жыл сайынғы есепке сәйкес, ел экономикасының базалық салаларында (отын-энергетикалық кешен, көлік, телекоммуникация, байланыс нарықтары) өткізілген тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйін талдау нарықтың негізгі қатысушыларының жиынтық үлесі 70-тен 100% - ға дейінгі диапазонда ауытқитынын көрсетті. Бұл ретте бірқатар нарықтар бойынша нарықтық биліктің шоғырлану деңгейінің күшейтуі (бәсекелестіктің төмен деңгейі) атап өтіледі. Сонымен қатар, бұл талдау Қазақстан Республикасының экономикасында жаңа тренд байқалатынын көрсетті: мемлекеттің кәсіпкерлік қызметке қатысуын кеңейтуі, мемлекеттің қатысуымен жаңа монополияның пайда болуы.

Нәтижесінде негізгі тауар нарықтарының қалыптасқан монополиялық / олигополиялық құрылымы тыйым салынған монополиялық қызметке, кәсіпкерлердің шекті шығындары мен халық шығындарының артуына қолайлы: ЭЫДҰ сарапшыларының бағалауы бойынша әлсіз бәсекелестік бағаның орта есеппен 10% - ға дейін өсуіне әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты адал бәсекелестікті дамыту және экономиканы жалпыға бірдей МОНОПОЛИЯДАН шығару мәселелері Қазақстанның мемлекеттік саясатының жалпыұлттық міндеті мен басымдығына айналды.

Осыған орай, 2022 жылы Бәсекелестікті қорғау және дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты дамытудың негізгі бағыттарын айқындайтын, оның ішінде заңнаманы жетілдіруді, бәсекелестік мәселелері бойынша мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарын қабылдауды қамтитын бірқатар жүйелік құжаттар қабылданды.

Мәселен, 2022 жылдың басындағы маңызды оқиғалардың бірі Мемлекет басшысының "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне бәсекелестікті дамыту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заңға, "бесінші монополияға қарсы пакет" деп аталатын Заңға (бұдан әрі – 2022 жылғы 3 қаңтардағы Заң) қол қоюы

болды.

2022 жылғы 3 қаңтардағы Заң Президенттің 2020 жылғы 31 желтоқсандағы № 484 Жарлығында бекітілген негізгі бағыттардың іске асырылуын қамтамасыз етеді. Осы Жарлықпен Тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет бәсекелестікті дамытуға белсенді жәрдемдесу жалпыұлттық міндетпен белгіленді. Жалпы, 2022 жылғы 3 қаңтардағы Заң кәсіпкерлікке мемлекеттің қатысуын қысқарту, кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік қолдау және сатып алу шараларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, тауар нарықтарына кірудің әкімшілік және экономикалық кедергілерін, сондай-ақ бағаны реттеу құралдарын қысқарту мәселелерін қамтиды.

Сондай-ақ, 2022 жылы Мемлекет басшысы өз Жарлығымен монополияға қарсы реттеу саласын одан әрі дамыту, сондай-ақ елдегі бәсекелестікті дамыту, елдің жалпы экономикалық саясатына интеграцияланатын тұтас бәсекелестік саясатты құру мәселелерін пайымдауды қамтамасыз етуге арналған тұжырымдаманы бекітті [38].

Іс жүзінде монополияға қарсы орган тауар нарықтарына талдау жүргізу кезінде монополияға қарсы заңнаманы бұзу белгілерін де анықтай алады.

Монополияға қарсы заңнаманы бұзушылықтарға тоқталар болсақ, оларға келесілерді жатқызуға болады:

-ҚР КК тыйым салған бәсекелестікке қарсы келісімдер және нарық субъектілерінің келісілген іс-әрекеттері;

-ҚР КК тыйым салған монополиялық жоғары (төмен) немесе монополиялық төмен бағаларды белгілеу, ұстап тұру жолымен нарық субъектілерінің өзінің үстем немесе монополиялық жағдайын теріс пайдалануы;

-нарық субъектілерінің өзінің үстем немесе монополиялық жағдайын теріс пайдалануы;

-ҚР КК тыйым салған монополиялық жоғары (төмен) немесе монополиялық төмен бағаларды белгілеу, қолдау;

-жеке және (немесе) заңды тұлғалардың ҚР КК тыйым салған нарық субъектілерінің бәсекелестікке қарсы келісімдерінің кез келген нысанына әкеп соғуы, әкеп соғуы немесе әкеп соқтыруы мүмкін нарық субъектілерінің экономикалық қызметін үйлестіруі;

-ҚР Мемлекеттік монополия туралы заңнамасын бұзу;

-экономикалық шоғырлану кезіндегі нарық субъектілерінің заңсыз іс-әрекеттері;

-мемлекеттік, жергілікті атқарушы органдардың, ҚР КК тыйым салған ұйымдардың бәсекелестікке қарсы іс-әрекеттері (әрекетсіздігі);

-нарық субъектілерінің қызметін реттеу функциялары, жосықсыз бәсекелестік және т. б.

Бұл ретте монополистік қызметке - жағдайы тиісті тауар нарығын бақылауға мүмкіндік беретін, оның ішінде оларға тиісті тауар нарығындағы

тауар айналымының жалпы шарттарына заңнаманы жүзеге асыруға елеулі әсер етуге мүмкіндік беретін нарық субъектілерінің қызметін жатқызамыз.

Заңмен шектелген монополиялық қызмет түрлеріне мыналар жатады:

- нарық субъектілерінің бәсекелестікке қарсы келісімдері;
- нарық субъектілерінің бәсекелестікке қарсы келісілген әрекеттері;
- үстем немесе монополиялық жағдайды теріс пайдалану.

Бәсекелес болып табылатын нарық субъектілерінің арасындағы бәсекелестікке қарсы келісімдер немесе келісілген әрекеттер (бір тауар нарығында тауарды сату немесе сатып алу қызметін жүзеге асыру) **деңгейлес** келісімдеп деп сипатталады.

Біреуі тауарды сатып алатын, ал екіншісі тауарды беретін немесе оның әлеуетті сатушысы (жеткізушісі) болып табылатын бәсекелес емес нарық субъектілерінің арасындағы бәсекелестікке қарсы келісімдер **сатылас** (картаельдік) сипатта болады.

Монополистік қызметке өз алдына тыйым салынбайды, монополиялық қызметтің жекелеген түрлері тек заңмен реттеледі және шектеледі. Сонымен қатар, нарық субъектісінің қызметі мұндай шектеуге ұшырауы үшін ол нарықта белгілі бір позицияны иеленуі керек, бұл оған осы нарықтағы тауар айналымының шарттарына елеулі түрде әсер етуге, монополияға қарсы сарапшылардың тілімен айтқанда, нарықта үстемдік ету қажет.

Жағдайдың мұндай түрі нарық субъектісінің алатын үлесін және белгілі бір тауардағы тауар айналымының жағдайына әсер ету мүмкіндігіне сәйкес тауар нарықтарындағы бәсекенің жағдайын экономикалық талдау және бағалау нәтижесінде анықталады.

Монополияға қарсы заңнаманың бұзылуын анықтау монополияға қарсы органдардың негізгі функцияларының бірі болып табылады. Монополияға қарсы орган өз өкілеттігі шегінде Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзушылықтарды тергейді және тергеп-тексеру нәтижелері бойынша шешім қабылдайды. «Тергеу» - монополияға қарсы органның Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзу фактісін растайтын немесе жоққа шығаратын фактілерді жинауға бағытталған қызметі болып табылады.

Тергеуді бастау үшін монополияға қарсы органның заңды негіздері болуы керек. Бұндай негіздерге Қазақстан Республикасының монополияға қарсы заңнамасын бұзу туралы мәліметтер жатады және мұндай негіздер ҚР КК 216 баптың 2-тармағында нақты айқындалған. Тергеу мерзімі ҚР КК көзделген жағдайларда тоқтата тұру құқығымен үш айдан бес айға дейін белгіленеді.

3-Кейс

Мысал ретінде ҚР БҚДА Атырау облысы бойынша департаментінің "сұйытылған мұнай газын сақтау паркі" ЖШС қызметінде жүргізген тергеуін айтуға болады. Тергеу нәтижесінде монополиялық жоғары бағаларды белгілеу арқылы сұйытылған мұнай газы нарығындағы үстем жағдайды теріс пайдаланудан тұратын бәсекелестікті қорғау туралы

Заңнаманы бұзу анықталды.

Атырау қаласының әкімшілік құқық бұзушылық жөніндегі мамандандырылған соты 2024 жылғы 5 наурыздағы шешімімен серіктестікті әкімшілік жауапкершілікке тартты. 955 млн теңгеден астам көлемде монополиялық табыс тәркіленді және 162 млн теңге сомасында әкімшілік айыппұл салынды.

Атырау облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының апелляциялық сатысы серіктестіктің шағымын қабылдамай, бірінші сатыдағы шешімді растады.

Сот шешімі заңды күшіне енді [39].

Тергеп-тексеру жүргізу кезінде ҚР монополияға қарсы органының лауазымды адамдары тергеп-тексеру объектісінің аумағына (үй-жайына) кедергісіз баруға, сондай-ақ тергеп-тексеру объектісіне қатысты ақпаратты, құжаттарды немесе олардың құжаттардың көшірмелерін, тергеп-тексеру барысында туындаған мәселелер бойынша ауызша да, жазбаша да түрдегі түсініктемелерді ұсыну қажеттілігі туралы сұрау салулар жіберуге құқылы [2]. Осыған байланысты ҚР КК талаптарына сәйкес, монополияға қарсы орган өз өкілеттіктерін жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен нарық субъектілеріне, сондай-ақ лауазымды және өзге де жеке және заңды тұлғаларға олардың бизнес-қызметіне байланысты **түрлі құжаттарды, есептерді және деректерді талап ете отырып, ақпарат беруге міндетті сұрау салулар жібере алады**, оның ішінде банк құпиясын, сақтандыру құпиясын және бағалы қағаздар нарығындағы коммерциялық құпияны қоспағанда, коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтер [2]. Белгіленген мерзімде монополияға қарсы органға ақпарат бермегені не толық емес көлемде ақпарат бергені, монополияға қарсы органға дұрыс емес және (немесе) жалған ақпарат бергені үшін елуден мың алты жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл түріндегі әкімшілік жауаптылық көзделген [40].

Жалпы алғанда, ҚР монополияға қарсы заңнамасында басқа елдердегідей функциялар қарастырылған. Тауар нарықтарына талдау жүргізу және монополияға қарсы органдарда тергеу жүргізу тәсілдері рәсімдер, дәлелдемелер мен ақпарат жинау бойынша бір-біріне ұқсас.

Жоғарыда атап өтілгендей, Қазақстанда монополияға қарсы органның алдына қойылған міндеттерді іске асыру жөніндегі негізгі құралдары ретінде бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізу, сондай-ақ Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасының сақталуына мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру танылады.

ЭЫДҰ-ның тауар нарықтарын талдауға арналған шолуына сәйкес [41], нарық-бұл белгілі бір географиялық аумақта (белгілі бір сатып алушыларға немесе белгілі бір уақыт аралығында) ұсынылатын және бәсекелестікке байланысты тауарлар мен қызметтердің жиынтығы. Бәсекелестік күрес, ЭЫДҰ шолуына сәйкес, бұл нарық субъектілерінің тұтынушы үшін күресте бір-бірінен

артықшылықтар алу (өнімнің, қызмет көрсету қызметінің және т.б. қасиеттерін жақсарту) әрекеті. Тұтынушының басқа өнімге ауысу мүмкіндігі мен тілегі бәсекелестіктің қозғаушы күштерінің бірі болып табылады.

Тиісінше, тауар нарығын талдау монополияға қарсы реттеудің барлық дерлік мәселелерінде шешуші болып табылады: экономикалық шоғырлануды бақылаудан (бірігу мәмілелерін бағалау) монополияға қарсы заңнаманы бұзушылықтарға тергеу жүргізуге дейін. Осы талдау барысында нарықтың тауарлық және географиялық шекаралары, нарық субъектілерінің құрамы мен жағдайы, бәсекелестіктің сипаттамалары анықталады. Монополияға қарсы орган бәсекелестіктің нарықта қалай жұмыс істейтіні туралы түсінік алғаннан кейін, ол біріктіру мәмілесін бағалау кезінде тексерілетін негізгі ақпаратты анықтай алады. Монополияға қарсы заңнаманы бұзушылықтарды тергеу барысында талдау нарық субъектілерінің мінез-құлқын олардың нарықтағы жағдайына (субъектінің нарықтық күші бар-жоғына) және бәсекелестік жағдайларына байланысты саралауға мүмкіндік береді.

Талдау жүргізу кезінде монополияға қарсы органдардың кездесетін қиындықтарының бірі – ақпаратқа қол жетімділіктің шектелуі.

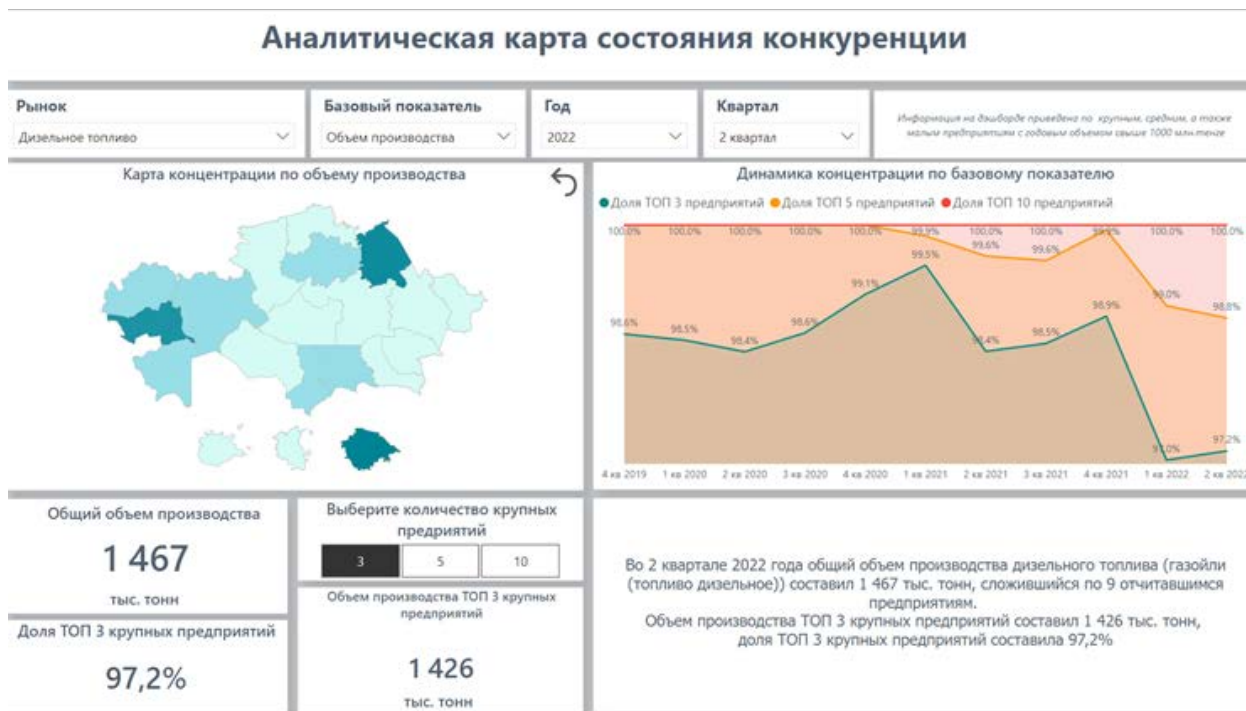
Талданатын нарық субъектілерінің, олардың бәсекелестерінің, жеткізушілері мен клиенттерінің ресми деректері, мемлекеттік статистикалық және өзге де органдардың, консалтингтік компаниялар мен қоғамдық бірлестіктердің деректері, талдауға қажетті әлеуетті ақпарат көздері болып танылады. Көптеген компаниялар күнделікті қызмет барысында қосымша ақпарат жинайды, мысалы, шығындар мен бағалар, сату көлемі және т.б. жиналған барлық ақпаратты салыстырмалы түрде көрсету керек. Бұл көбінесе монополияға қарсы органдарда тиісті талдау жүргізу кезінде көп уақытты алады. Сондықтан, егер монополияға қарсы органның (аумақтық бөлімшелер үшін) тапсырмасында өзгеше мерзім (үш айдан аз) көрсетілмесе, тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйіне жоспарлы талдау жүргізу мерзімдері алты айдан аспайды, ал жоспардан тыс талдау үш айдан аспайды.

Талдау кезінде деректер елдегі қолданыстағы стандарттар мен жіктеуіштер негізінде жиналады, оларға сәйкес тауарлардың атаулары анықталады. Осылайша, Қазақстанда монополияға қарсы орган ЭҚЖЖ және ЭҚТӨЖ жіктеуіштерін пайдаланады, олар бөлімдер, топтар, сыныптар, түрлер, кіші түрлер бойынша бөлінеді.

Егер деректердің қол жетімділігіне шектеулер модельдің алғышарттарына қатысты болжамдар жасауды талап етсе, онда мұндай болжамдар нақты және шындыққа негізделген болуы керек, әйтпесе талдау нәтижелері жалған болып шығуы мүмкін. Жүргізілген талдаудың сипаты қандай болмасын, ол әрдайым анық, мөлдір және қайталанатын болуы керек, сондықтан барлық тараптар оны мұқият зерттеп, тексере алады. Сонымен қатар, бұл шешім қабылдаушыларға не істелгені және неге маңызды екендігі туралы түсінікті болуы абазал.

Қазіргі уақытта монополияға қарсы орган тауар нарықтарының мониторингі мен талдау процестерін автоматтандыруға баса назар аудара отырып, өз қызметін реинжинирингке бағдарланған. ҚР БҚДА ҰСБ-мен

бірлесіп бәсекелестік жай-күйінің талдамалық картасын жасау бойынша жұмыс басталған. Бәсекелестік жағдайының аналитикалық картасы-бақылау тақтасы (бақылау тақтасы) (1-сурет).

1-сурет – Бақылау тақтасының интерфейсі (бақылау тақтасы).
Ескертпе -дереккөзінен алынған [38].

Бақылау тақтасы тестілеу сатысында.

Дашбордқа енгізу үшін ҚР БҚДА бастапқы кезеңінде ҰСБ-мен бірлесіп 2-Кестеге сәйкес үнемі туындайтын проблемалық мәселелер бойынша 16 тауар нарығының тізбесі пысықталды.

Кесте 2 – Жүйені іске қосу кезеңінде дэшбордқа енгізуге жататын тауар нарықтарының және базалық көрсеткіштердің тізбесі.

Тауар нарықтары	Базалық көрсеткіштер
1. АИ-92, 95 (96) маркалы бензин	1. Нарық субъектілерінің тізбесі
2. Дизель отыны	2. Тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) өндіру көлемі заттай және құндық мәнде
3. Сұйытылған мұнай газы	3. Тауарды / көрсетілген қызметтерді көтерме және бөлшек саудада өткізу көлемі заттай және құндық мәнде
4. Электр энергиясы	4. Мемлекет қатысатын нарық субъектілерінің тізбесі, мемлекеттік қатысу үлесі
5. Авиаотын	5. Өндірушілердің бағалары
6. Көмір	6. Тауарды көтерме және бөлшек саудада
7. Битум	
8. Ұялы байланыс қызметтері	
9. Жолаушыларды авиакөлікпен тасымалдау қызметтері	
10. Жолаушыларды т/ж	

<p>көлігімен тасымалдау қызметтері</p> <p>11. Тұрғын үй құрылысы</p> <p>12. Цемент</p> <p>13. Арматура</p> <p>14. Бетон</p> <p>15. Жеміс-көкөніс өнімдерін қоспағанда, әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарлары</p> <p>16. Өндіру (отандық өндірушілер), дәрілік заттарды көтерме және бөлшек саудада өткізу</p>	<p>өткізу бағалары</p> <p>7. Орташа бағалар</p> <p>8. Тауарды әкету (экспорт) көлемдері</p> <p>9. Тауарды әкелу (импорт) көлемдері</p> <p>10. ҚР бойынша нарықта және өңірлер бөлінісінде үш ең ірі субъектілердің (жалпы көлемге қатысты) үлесі</p> <p>11. Херфиндаль – Хиршман индексі</p> <p>12. Лернердің орташа өлшенген коэффициенті</p> <p>13. Инвестициялар көлемі</p> <p>14. Рентабельділіктің орташа деңгейі</p> <p>15. Жалақының орташа деңгейі</p>
<p>Ескертпе – Дереккөздер негізінде автормен құралған [38].</p>	

Тауар нарықтарының тізімі үнемі кеңейіп, масштабталатын болады. Басқа ақпарат көздерінен алынған мәліметтерді, оның ішінде экспорттық-импорттық операциялар бойынша деректерді, экономикалық белсенділік жөніндегі мәліметтерді, қызмет агрегаторларының, маркетплейстердің және т.б. деректерді дэшбордқа біріктіру мүмкіндігі қосымша пысықталатын болады.

Нәтижесінде дэшборд көрсеткіштерді құрылымдаудың, талдаудың және бейнелеудің тиімді құралына айналады, тауар нарықтарындағы жағдайды жедел бағалауға, ықтимал проблемаларды анықтауға, алдын алу шараларын уақтылы қабылдауға мүмкіндік береді деп жоспарлануда. Бұл ҚР БҚДА негізгі қызметін нақты тауар нарықтарында басымдыққа айналдыруға және өз функционалын тиімдірек іске асыруға мүмкіндік береді деп пайымдалуда.

Дейтұрғанмен, аталмыш аналитикалық карта қазіргі таңда туындайтын проблемалық мәселелер бойынша тек 16 тауар нарығын қамтиды, яғни, басқа көптеген тауар нарықтары қамтылмаған. Сондай-ақ, бұл дэшбордта тауар нарығына қатысты толыққанды талдау жүргізуге қажетті барлық ақпараттар қамтылмауы мүмкін. Өйткені статистика органы ондағы мәліметтерді тек өзінің қызметтік қажеттіліктеріне қарай белгілі бір кезеңге қалыптастырылатын (тоқсандық, жартыжылдық, жылдық) мәліметтерден жинақталады. Ал, монополияға қарсы органға нарық субъектілерінің мінез-құлқын, олардың нарықтағы үстемдік жағдайының бар-жоғын субъектілерден алынатын түрлі ақпараттарды (күнделікті, апталық, айлық сату, сатып алу динамикасын) салыстыру негізінде анықтайды.

Осындай деректерді жинауды монополияға қарсы орган тергеу жүргізу барысында да жүзеге асырады. Алайда, талдау жүргізу әдістемесімен салыстырғанда тергеу шеңберінде деректерді жинау тәртібі реттелмеген және дәлелдемелік базаны жинау қажеттілігіне қарай монополияға қарсы органның лауазымды тұлғалары жүзеге асырады.

Уәкілетті органның қызметіне жүргізілген талдау көрсеткендей, монополияға қарсы орган және оның аумақтық бөлімшелері 2022 жылы тауар

нарықтарында 80-нен астам талдау жүргізді, оның 20-сы жоспарлы талдауды құрады (2021 жылы 74 тауар нарығында және қызметтерде талдау жүргізілді, 2020 жылы 62 тауар нарығында және қызметтерде талдау жүргізілді). Бұл ретте, көп жағдайда тауар нарықтарына жоспардан тыс талдау жүргізу қаңтардағы оқиғаларға байланысты жедел шаралар қабылдау қажеттілігіне байланысты болды.

Сондай-ақ, 2022 жылы монополияға қарсы орган және оның аумақтық бөлімшелері 283-тен астам нарық субъектілеріне қатысты 133 және 13 мемлекеттік, орталық және жергілікті атқарушы органдарына қатысты тергеуді аяқтады (2021 жылы 121-і аяқталды, 2020 жылы 134-тен астам нарық субъектілері мен 15 мемлекеттік орталық немесе жергілікті атқарушы органдарға қатысты тергеп-тексерулер – 264-тен астам нарық субъектілеріне және 13 мемлекеттік орталық немесе жергілікті атқарушы органдарға қатысты 109 тергеу аяқталды). 2022 жылы тергеу орбитасына түскен нарық субъектілері санының ұлғаюы қаңтар айындағы оқиғалардан кейін сұйытылған газды көтерме және бөлшек саудада өткізушілерге қатысты тергеу жүргізуге байланысты болды.

Жобада 2020 жылдан 2022 жылға дейінгі кезең аралығында Қазақстандағы монополияға қарсы органмен жүргізілген талдау және тергеу қызметтері бойынша статистикалық деректер келтірілген, өйткені ҚР КК 90-6-бабының ережелеріне сәйкес жыл қорытындысы бойынша бәсекелестіктің жай-күйі туралы жыл сайынғы есепті монополияға қарсы орган келесі жылдың 1 маусымынан кешіктірмей дайындайды [38].

Аталған талдаулар мен тергеулерді жүргізу кезінде Қазақстанда монополияға қарсы органдар, әдетте, талдау үшін де, тергеу үшін де ақпарат алуда түрлі қиындықтарға тап болады. Соның ішінде ресми көздерден алынған ақпараттардың толық болмауы және нарық субъектілерінен деректерді жинау мерзімдерінің шектілігі, талдаудың тереңдігі мен тергеу сапасын да өзіндік кері әсерін тигізуі мүмкін.

Айта кету керек, нарық субъектілері көбінесе ақпараттың жалғыз көзі болып табылады. Қолда бар деректер тәуелсіз тексеруге берілмеуі, нарық субъектілері таңдамалы түрде ұсынуы немесе қол жеткізу қиын болуы мүмкін.

Осылайша, монополияға қарсы органмен қабылдатын шешімдердің жеделділігі мен тиімділігі көп жағдайда жинақталатын ақпараттың сапасы мен уақтылығына байланысты болады.

Қолданыстағы ақпарат алу процесін зерделеу, ҚР БҚДА және оның аумақтық бөлімшелері мемлекеттік органдар арасындағы электрондық құжат айналымын жүзеге асыру үшін МО ЭҚАБЖ-ға қосылғанын көрсетті. Бүгінгі күні ҚР Үкіметінің 12.12.2017 жылғы қаулысымен бекітілген "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарын орындау шеңберінде монополияға қарсы орган МО ЭҚАБЖ-нен МО БҚА-ға көшуді жүзеге асырды.

Сонымен қатар, ҚР БҚДА және оның аумақтық департаменттерімен нарық субъектілеріне қатысты жүргізетін талдау және тергеу шеңберіндегі

барлық жазбаша салулар пошта байланысы қызметі арқылы қолма-қол жолданады, өйткені монополияға қарсы органда нарық субъектілері қосылған және тіркелген сәйкесінше ортақ ақпараттық жүйе жоқ.

Жазбаша сұраныстарды жолдау кезінде ҚР БҚДА және оның аумақтық бөлімшелері көбінесе мынадай **қиындықтарға** тап болады:

- монополияға қарсы орган мен нарық субъектілері тарапынан почта қызметіне қажетті сәйкесінше **қаржы шығындарын** тудыруы;

- жолданатын жазбаша сұраулар мен оларға нарық субъектілері тарапынан берілетін жауап хаттардың жеткізілу **мерзімдерінің ұзақтығы**;

Сонымен қатар, ҚР БҚДА және оның аумақтық бөлімшелері тарапынан нарық субъектілеріне қатысты берілген жазбаша сұраныстар бойынша олардан **жауап алмау**, яғни ол сұраныс хаттар мен жауаптарының адресатқа тиесінше **жеткізілмеуі немесе жоғалып кетуі** секілді **қатерлері бар** екенін естен шығармаған жөн.

Бұл ретте, берілген жазбаша салуларға жауапты кешіктіріп алу және толық алмау, бұл рәсімнің тиімсіз, яғни көп уақытты, еңбекті қажет ететін және шығынды болып табылатынын көрсетеді.

Бүгінгі таңда ашық дереккөздерде монополияға қарсы орган пошта байланысы қызметтерін пайдалана отырып жіберетін жазбаша (қағаз) сауалдардың саны туралы қандай да бір мәлімет жоқ.

Сонымен қатар, ҚР БҚДА деректеріне сәйкес соңғы үш жылда монополияға қарсы орган 3-Кестеге сәйкес қағаз түріндегі сауалдарды жіберу үшін қажетті тауарлар мен қызметтерді сатып алуға 79 млн 740,0 мың теңге жұмсаған.

Кесте 3 – Қағаз түріндегі сауалдарды жіберу үшін сатып алынған қажетті тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің тізбесі.

№	Жұмсалған қаражат	2021ж (мың.тг)	2022ж (мың.тг)	2023ж (мың.тг)
1	Пошта қызметіне	10224,0	9602,0	6180,0
2	Картридж сатып алуға	25837,0	4954,0	6887,0
3	А4 форматындағы қағаз сатып алуға	4721,0	4190,0	2792,0
4	Қағаз түріндегі конверттер сатып алуға	2253,0	2100,0	-
Барлығы	79 млн 740,0 мың.тг	43035,0	20846,0	15859,0
Ескертпе – БҚДА деректері негізінде автормен құралған.				

Осылайша, ақпарат жинаудың қолданыстағы механизмін талдау көрсеткендей, бұл қағаз сұрауларын қолмен жіберу тәсілі қомақты қаражатты және уақытты қажет ететін процесс болып табылады. Осы процесті зерттеу нәтижелері, сондай ақ жоғары өндірістік және транзакциялық шығындар

ақпарат алудың осы әдісінің тиімсіз екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері, қағаз нысанды пайдалану нәтижесінде уақтылы ақпарат алмау немесе сұрауға жауап алмау сияқты проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді, сәйкесінше бұл талдау мен тергеудің жеделдігіне теріс әсер етеді, нәтижесінде монополияға қарсы орган қызметінің тиімділігі төмендейді.

Мемлекеттік органның нарық субъектілерімен өзара байланысы неғұрлым тиімді құрылса, оның қызметі соғұрлым тиімді болады.

Бұл ретте, жетекші халықаралық тәжірибені ескере отырып, мұнда маңызды бағыт ҚР БҚДА қызметін цифрландыру бойынша жаңа тәсілдерді әзірлеу, атап айтқанда, бәсекелестікті қорғау және дамыту саласында БАТЖ құру болып табылады.

Айта кету керек, АТЖ әлемнің дамыған елдерінде бәсекелестікті қорғау және дамыту саласындағы маңызды құрал болып табылады.

ЕО-да АТЖ бәсекелестікке байланысты заңсыз әрекеттерді анықтау және жолын кесу үшін қолданылады. Ол үшін ЕО комиссиясы монополияға қарсы ведомстволарға әртүрлі көздерден компаниялар туралы деректерді жинауға және деректердің үлкен көлемін өңдеу үшін жасанды интеллектті пайдалана отырып, оларды талдауға мүмкіндік беретін цифрлық платформаны әзірледі. Платформада қаржылық есептер, салық деректері, акциялармен мәмілелер және т. б. туралы ақпарат бар.

АҚШ-та АТЖ федералды деңгейде бәсекелестікті бақылау және қорғау үшін қолданылады. Федералды сауда комиссиясы (FTC) нарықтардағы бәсекелестікті талдау және монополияға қарсы заң бұзушылықтарды анықтау үшін пайдаланатын ірі компаниялардың (Google, Facebook және Amazon) көптеген деректеріне қол жеткізе алады.

Ресейде АТЖ ішкі нарықтағы бәсекелестікті бақылау үшін де қолданылады. ФМҚ нарықтарды талдау және монополияға қарсы заңдардың бұзылуын анықтау үшін АТЖ қолданады. Сонымен қатар, Ресейде әртүрлі тауарлар мен қызметтердің бағалары мен динамикасын талдауға арналған арнайы АТЖ бар.

Басқа елдерде АТЖ бәсекелестікті бақылау және бизнесті дамыту үшін кеңінен қолданылады. Мысалы, Қытайда АТЖ нарықтарды талдау және монополиялық тәжірибелерді анықтау үшін қолданылады, ал Жапонияда олар нарықтарды талдау және экономикалық жағдайды болжау үшін қолданылады.

Осымен қатар, Литва Республикасының Бәсекелестік кеңесі нарық субъектілерінен қажетті ақпарат алу мәселесін электрондық пошта құралын пайдалану арқылы жүзеге асыруда.

Жалпы бұл мәселенің шешімін табу үшін шетелдердің озық тәжірибесін ескере отырып, біз келесілей ұсынымдарды енгізуге болады деп санаймыз:

1. Талдау және тергеу шеңберінде ақпараттарды жедел жинау мақсатында және ҚР БҚДА қызметіндегі процестерді жетілдіру және онтайландыру үшін АТЖ-ны белгілеу және енгізу мүмкіндігін қарастыру.

2. ҚР монополияға қарсы органының негізгі қызметі нарықтардың құрылымын айқындауға және монополияға қарсы ден қою шараларын қабылдауға мүмкіндік беретін деректерді (ақпаратты) жинауға және өңдеуге негізделетінін ескере отырып, АТЖ-ның тиісті ақпаратты иеленетін немесе нарық субъектілері тіркелген мемлекеттік органдардың ақпараттық базаларына қолжетімділігін қамтамасыз ету мүмкіндігін қарастыру.

3. ҚР монополияға қарсы органына электрондық пошта құралын пайдалану арқылы нарық субъектілерінен қажетті ақпарат алу мүмкіндігін қарастыру.

4. Мемлекеттік органдардың осы ақпараттық жүйелеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету және электрондық пошта құралын пайдалану арқылы нарық субъектілерінен ақпарат алу мәселелері заңнамалық тұрғыдан белгілі бір кедергілер кездесуі мүмкін екенін ескере отырып, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер енгізу мүмкіндігін қарастыра отырып, осы мәселені заңнамалық деңгейде шешуді пысықтау.

5. АТЖ орнату және енгізу тиісті қаржылық шығындарды талап ететінін ескере отырып, ҚР БҚДА тарапынан қосымша бюджет қаражат сұрау (қаржыландыру) мәселесін пысықтау.

Жалпы, БАТЖ мемлекеттік органдардың нарық субъектілерімен өзара іс-қимылының тиімділігін едәуір арттыра алады, ашықтық пен үйлестіруді қамтамасыз ете алады, сондай-ақ бизнес пен тұтынушылардың мүдделерін қорғауды арттыра алады.

Сондай ақ, бәсекелестікті қорғау және дамыту саласында БАТЖ құру және енгізу: оның қызмет тиімділігін арттыруға, қабылданатын шешімдердің сапасы мен ашықтығын арттыруға, мемлекеттік органдар мен бизнес өкілдерінің жұмысын үйлестіруді жақсартуға, аналитикалық мүмкіндіктерді жақсартуға, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға және бұзушылықтарға қарсы күрестің тиімділігін арттыруға өзіндік септігін тигізеді деген сенім мол.

Кейіннен бәсекелестікті қорғау және дамыту саласында БАТЖ құру және енгізу мынадай міндеттерді шешуге көмектеседі:

1. Орталықтандырылған дерекқорға қол жеткізуді қамтамасыз етеді, бұл шешім қабылдау процестерін және бәсекелестікті қорғау шараларын іске асыруды жеңілдетеді;

2. Тауар нарықтарының субъектілері, олардың қызметі және нарықтардағы өзгерістер туралы өзекті және сенімді ақпарат алуға мүмкіндік береді, бұл қабылданатын шешімдердің сапасын арттырады;

3. Монополияға қарсы саясатты іске асыруға қатысатын мемлекеттік органдардың, бизнес және қоғамдық бірлестіктер өкілдерінің дерекқорларына міндетті түрде қол жеткізуді белгілеуді көздейді, сыбайлас жемқорлық көріністерінің ықтималдығын азайтады және шешімдер қабылдау кезінде ашықтықты қамтамасыз етеді;

4. Әртүрлі мемлекеттік органдар мен бизнес өкілдерінің жұмысын үйлестіруді жақсартуға мүмкіндік береді, бұл жосықсыз практикалармен және

монополияға қарсы заңнаманы бұзушылықтармен күрес тиімділігіне оң әсер етеді;

5. Бәсекелестік саласындағы үрдістер мен бұзушылықтарды анықтау үшін деректерді талдаудың заманауи технологияларының үлкен көлемін пайдалануға мүмкіндік береді. Осылайша монополияға қарсы заңнаманы бұзушылықтарды анықтауды және жолын кесуді жеделдетеді, бұл бизнес пен тұтынушылардың мүдделерін қорғауды жеңілдетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша нарық субъектілерінен ақпарат алу мақсатында сұрау салу тәсілін жетілдіру үшін мыналар ұсынылады:

1. Талдау және тергеу шеңберінде ақпараттарды жедел жинау мақсатында және ҚР БҚДА қызметіндегі процестерді жетілдіру және оңтайландыру үшін АТЖ-ны белгілеу және енгізу мүмкіндігін қарастыру;

2. ҚР монополияға қарсы органының негізгі қызметі нарықтардың құрылымын айқындауға және монополияға қарсы ден қою шараларын қабылдауға мүмкіндік беретін деректерді (ақпаратты) жинауға және өңдеуге негізделетінін ескере отырып, АТЖ-ның тиісті ақпаратты иеленетін немесе нарық субъектілері тіркелген мемлекеттік органдардың ақпараттық базаларына қолжетімділігін қамтамасыз ету мүмкіндігін қарастыру;

3. ҚР монополияға қарсы органына электрондық пошта құралын пайдалану арқылы нарық субъектілерінен қажетті ақпарат алу мүмкіндігін қарастыру.

4. Мемлекеттік органдардың осы ақпараттық жүйелеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету және электрондық пошта құралын пайдалану арқылы нарық субъектілерінен ақпарат алу мәселелері заңнамалық тұрғыдан белгілі бір кедергілер кездесуі мүмкін екенін ескере отырып, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер енгізу мүмкіндігін қарастыра отырып, осы мәселені заңнамалық деңгейде шешуді пысықтау.

5. АТЖ орнату және енгізу тиісті қаржылық шығындарды талап ететінін ескере отырып, ҚР БҚДА тарапынан қосымша бюджет қаражат сұрау (қаржыландыру) мәселесін пысықтау.

Қорытындылай келе, нарық субъектілерінен ақпарат алудың қолданыстағы процестерін оңтайландыру бойынша берілген бұл ұсыныстарды монополияға қарсы орган мен нарық субъектілеріне басшылыққа алуға ұсынуға болады. Яғни, ақпарат алудың заманауи цифрлық тәсілдерін енгізу, атап айтқанда монополияға қарсы органның нарық субъектілері тіркелген басқа мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріне қол жеткізуі, оған уақыт пен қаржылық ресурстарды айтарлықтай үнемдеуге және алынатын ақпараттың сапасын едәуір арттыруға мүмкіндік беретінін атап өткіміз келеді. Сәйкесінше, монополияға қарсы орган қызметінің тиімділігі артады. Берілген ұсынымдарды өз жұмысында қолдану монополияға қарсы органға нарық субъектілерінен ақпарат алу тәртібінің жетілдірілмеген тұстарын шешуге көмектеседі. Сондай ақ, жобада қойылған мақсаттарға қол жеткізілген жағдайда монополияға қарсы орган қызметінің нәтижесі мен тиімділігі айтарлықтай артады және бұл оған жүктелген міндеттерді уақтылы және сапалы шешуге мүмкіндік береді деп пайымдаймыз.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_. Қаралған күні: 11.11.2023.

2 Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>. Қаралған күні: 11.11.2023.

3 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>. Қаралған күні: 13.11.2023.

4 Липчиу Н.В. Методология научных исследований. – Краснодар, 2013. – 49-54 б.

5 Князева И.В., Лукашенко О.А. Трансформация антимонопольной политики в политику защиты конкуренции в современных экономических условиях //Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. тех. ун-та, СибАГС., 2011. – 302 б.

6 Энциклопедический словарь. //Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. XVI. Спб, 1895.

7 ОСЭР. Информационный бюллетень о том, как политика конкуренции влияет на макроэкономические результаты. Октябрь 2014. //OECD Factsheet on how competition policy affects macro-economic outcomes. October 2014. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/2014-competition-factsheet-iv-en.pdf>.

Қаралған күні: 27.03.2023.

8 Шаститко А. Конкурентная политика в период кризиса / А. Шаститко, С. Авдашева, С. Голованова // Вопр. экономики. 2009. № 3. – 50–64 б

9 Портер М.Ю. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. - Пер. с англ. / М.Ю. Портер. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 715 б.

10 Хайек Ф.А. Дорога к рабству. М., 1902.

11 Эрхард Л. Благосостояние для всех. М., 1991. 13б.

12 Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика, 257б.

13 Лампери Х. Социальная рыночная экономика. М., 1993. 95б.

14 Карсон Р. Что знают экономисты. М., 1993. 202б.

15 ФАС России. История антимонопольного регулирования в России //информационный ресурс. - URL: <https://fas.gov.ru/pages/about/overview/istoriya-antimonopolnogo-regulirovaniya-v-rossii.html>. Қаралған күні: 03.04.2024.

16 Долмай Э., Линдсей Д. Рынок микроэкономическая модель, СПб., 1992. 392б.

17 Сайт ФТК [электрондық ресурс] – 2023, // URL: <https://www.ftc.gov/enforcement/anticompetitive-practices>. Қаралған күні: 12.11.2023.

18 Сайт ФТК [электрондық ресурс] – 2023, // URL: <https://www.ftc.gov/about-ftc/mission/enforcement-authority>. Қаралған күні: 12.11.2023.

19 Малони Д., Барри К. Министерство юстиции США, Представление документов Антимонопольному управлению // «Конкурентная политика в Восточной Европе и Центральной Азии: Эффективное расследование в делах о конкуренции». Региональный Центр Конкуренции ОЭСР-ГВХ в Будапеште (Венгрия) Бюллетень No. 19, июль 2022 г. – 32б.

20 Википедия [электрондық ресурс] – 2023, // URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Competition_and_Markets_Authority. Қаралған күні: 11.11.2023.

21 Сайт Управления по конкуренции и рынкам Великобритании // <https://www.gov.uk/government/organisations/competition-and-markets-authority/about>. Қаралған күні: 12.11.2023.

22 Тот Т. «Антимонопольное право Европейского союза», Будапешт 2014. 384б.

23 Ертлесова Ж., Дебердеев А. Экономический анализ в антимонопольном регулировании. Теория и практика применения в ОЭСР и Казахстане, 2023. 12-19б.

24 Википедия. Австралийская комиссия по вопросам конкуренции и защиты потребителей. [электрондық ресурс] – 2023, // URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> Қаралған күні: 13.11.2023.

25 Официальный сайт Совета по конкуренции Литовской Республики [электрондық ресурс] – 2024, // URL: <https://kt.gov.lt/en/>. Қаралған күні: 15.03.2024

26 ФАС России. Антимонопольное регулирование [электрондық ресурс], URL: <https://fas.gov.ru/spheres/2>. Қаралған күні: 03.04.2024 г.

27 ФАС России. Федеральный закон от 26 июля 2006 года "О защите конкуренции" [электрондық ресурс], URL: <https://fas.gov.ru/documents/686510>. Қаралған күні: 11.04.2024 г.

28 Парсегов Б., Айтжанов А. История становления антимонопольного органа и современное состояние // Журнал «Рынок и конкуренция», 2021, №04. [электрондық ресурс]. – URL: <https://www.czk.kz/infocenter#magazines>. Қаралған күні: 13.12.2023.

29 Главная страница ОЭСР [электрондық ресурс] // URL: <https://www.oecd.org/general/38464001.pdf>. Қаралған күні: 11.12.2023 г.

30 Индекс глобальной конкурентоспособности // Википедия. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%80

31 Қазақстан Республикасы Президентінің 08.09.2020 жылғы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000407#z0>. Қаралған күні: 22.04.2024.

32 Қазақстан Республикасы Президентінің 31.12.2020 жылғы «Бәсекелестікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары туралы» Жарлығы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000484>. Қаралған күні: 20.03.2024.

33 Қазақстан Республикасы Президентінің 22.06.2022 жылғы «Қазақстан Республикасында бәсекелестікті қорғау мен дамытудың 2022 - 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Жарлығы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000938>. Қаралған күні: 20.04.2024.

34 IMD - Мировой рейтинг конкурентоспособности [электрондық ресурс]. - URL: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/>. Қаралған күні: 13.05.2024.

35 Айтжанов А.Т. Процедуры и порядок проведения антимонопольных расследований: право и практика Казахстана.: Центр развития и защиты конкурентной политики, Астана – 2022. 126.

36 Тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізу жөніндегі әдістемесі // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027883>. Қаралған күні: 12.12.2023.

37 ҚР БҚДА ресми сайты // ЗАКЛЮЧЕНИЕ Департамента транспорта и связи по анализу состояния конкуренции на рынке услуг сотовой связи [электрондық ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/zk/documents/details/586463?lang=ru>. Қаралған күні: 13.05.2024.

38 ҚР БҚДА ресми сайты // 2020, 2021 және 2022 жылға арналған есептер [электрондық ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/zk/activities/directions?lang=ru>. Қаралған күні: 12.12.2023.

39 ҚР БҚДА ресми сайты // Штраф свыше 1 млрд тенге наложен на ТОО «ПХСНГ» [электрондық ресурс] - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/zk/press/news/details/762314?lang=ru>. Қаралған күні: 13.05.2024.

40 Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің

«Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL:
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>. Қаралған күні: 12.12.2023.

41 Обзор ОЭСР по проведению анализа товарных рынков, составленный на основе ряда обсуждений антимонопольных органов стран ОЭСР, 2012 года.

**Мемлекеттік орган үшін негізгі ұсынымдарды
қамтитын жұмыс нәтижелері бойынша
ТАЛДАМАЛЫҚ ЖАЗБА**

Жоба авторы: Мұратов Ж.М.
Ғылыми жетекші: Таскужин Т.Ж.

Жоба идеясы	Монополияға қарсы органның нарық субъектілерімен өзара қарым-қатынасы бойынша қызмет тиімділігін арттыру
Проблемалық жағдай (кейс)	<p>Қызметінің ерекшелігіне байланысты монополияға қарсы орган көптеген жағдайларда, атап айтқанда, бәсекелестік деңгейін айқындау, үстем немесе монополиялық жағдайға ие нарық субъектілерін анықтау, сондай-ақ бәсекелестікті қорғау және дамыту, монополистік қызметтің алдын алу, шектеу және жолын кесу жөніндегі шараларды әзірлеу үшін тауар нарықтарындағы бәсекелестіктің жай-күйіне талдау жүргізіледі. Осы талдау барысында нарықтың тауарлық және географиялық шекаралары, нарық субъектілерінің құрамы мен жағдайы, бәсекелестіктің сипаттамалары анықталады. Сондай-ақ талдау, монополияға қарсы заңнаманы бұзушылықтарды тергеу барысында нарық субъектілерінің мінез-кұлқын, олардың нарықтағы жағдайына (субъектінің нарықтық күші бар-жоғына) және бәсекелестік жағдайларына байланысты саралауға мүмкіндік береді.</p> <p>Бұл ретте талданатын нарық субъектілерінің, олардың бәсекелестерінің, жеткізушілері мен клиенттерінің ресми деректері, мемлекеттік статистикалық және өзге де органдардың, консалтингтік компаниялар мен қоғамдық бірлестіктердің деректері, талдауға қажетті әлеуетті ақпарат көздері болып танылады. Сол себепті монополияға қарсы орган талдау барысында нарық субъектілерінен өз қызметіне қажетті ақпараттарды сұратады.</p> <p>Көптеген нарық субъектілері күнделікті қызмет барысында қосымша ақпарат жинайды, мысалы, шығындар мен бағалар, сату көлемі және т.б. жиналған барлық</p>

	<p>ақпаратты салыстырмалы түрде көрсету керек болады. Бұл көбінесе монополияға қарсы органдарда тиісті талдау жүргізу кезінде көп уақытты алады. Бұл жерде айта кететін мәселе, монополияға қарсы органмен қабылданатын шешімдердің жеделділігі мен тиімділігі көп жағдайларда нарық субъектілерінен алынатын ақпараттардың уақтылы түсуіне байланысты болады. Яғни, монополияға қарсы орган мен нарық субъектілері арасындағы өзара ақпарат алмасу бойынша байланысы неғұрлым тиімді құрылса, оның қызметінің тиімділігі соғұрлым артады. Алайда тәжірибе көрсетіп отырғандай, бүгінгі күні бұл мәселелер қосымша зерделеуді және жетілдіруді талап етеді. Олай айтудың себебі монополияға қарсы орган бүгінгі күнге дейін нарық субъектілерінен ақпарат алу процессін қағаз түріндегі сұраныс хаттар жолдау арқылы жүзеге асырып келеді. Яғни, нарық субъектілерінен қажетті ақпаратты қағаз түріндегі сұраныс хаттарды жолдау арқылы алу процесі, монополияға қарсы органның қаржы шығындармен қатар, сұраныс хаттарды жолдау мен олардың жауаптарын алуға кететін уақыт шығындары, яғни мерзімдерінің ұзақтығы бойынша қиындықтар туғызады. Сонымен қатар, нарық субъектілеріне қағаз түріндегі сұраныс хаттарды жолдаудың: берілген сұраныстың уақтылы жеткізілмеуі немесе мүлдем жеткізілмеуі, уақтылы жауап келмеуі секілді туындайтын қатерлері мен тәуекелдері бар екенін естен шығармаған абзал. Осылайша, бұл процесс монополияға қарсы органның тиімділігі мен жеделдігін бірнеше есе төмендететіндігі айдан анық.</p>
<p>Аталмыш проблеманың қазірде бар шешімдері</p>	<p>Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі (бұдан әрі – ҚР БҚДА) тауар нарықтарының мониторингі мен талдау процестерін автоматтандыруға баса назар аудара отырып, өз қызметін реинжинирингтеуге бағдарлауда. Осы орайда монополияға қарсы орган ҚР СЖРА Ұлттық статистика бюросымен бірлесіп бәсекелестік жай-күйінің талдамалық картасын</p>

	<p>жасау бойынша жұмысты қолға алған. Бәсекелестік жағдайының аналитикалық картасы - ақпараттық тақтасында (дэшборд) үнемі туындайтын проблемалық мәселелер бойынша 16 тауар нарығының тізбесі пысықталған. Тауар нарықтарының тізімін үнемі кеңейтіп, масштабтау көзделуде. Сондай-ақ басқа ақпарат көздерінен алынған мәліметтерді, оның ішінде экспорттық-импорттық операциялар бойынша деректерді, экономикалық белсенділік жөніндегі мәліметтерді, қызмет агрегаторларының, маркетплейстердің және т.б. деректерін дэшбордқа біріктіру мүмкіндігі қосымша пысықталуда.</p> <p>Нәтижесінде дэшборд көрсеткіштерді құрылымдаудың, талдаудың және бейнелеудің тиімді құралына айналып, тауар нарықтарындағы жағдайды жедел бағалауға, ықтимал проблемаларды анықтауға, алдын алу шараларын уақтылы қабылдауға мүмкіндік береді деп күтілуде.</p> <p>Аталмыш аналитикалық карта қазіргі таңда туындайтын проблемалық мәселелер бойынша тек 16 тауар нарығын қамтиды, яғни, басқа көптеген тауар нарықтары қамтылмаған. Сондай-ақ, бұл дэшбордта талдауға қажетті барлық ақпараттар болмауы мүмкін, өйткені статистика органы ондағы мәліметтерді өзінің қызметтік қажеттілігіне қарай жинақтаған ақпараттар негізінде жасақтайды.</p>
<p>Аталмыш проблеманың ұсынылатын шешімі</p>	<p>Жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде нарық субъектілерінен дер кезінде ақпарат алу және оның сапасын арттыру бойынша сұрау салу тәсілін жетілдіру мақсатында алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, ҚР БҚДА қызметін цифрландыру бойынша жаңа тәсілдерді әзірлеу, атап айтқанда, бәсекелестікті қорғау және дамыту саласында бірыңғай ақпараттық-талдау жүйесін (бұдан әрі - БАТЖ) құру, енгізу маңызды бағыт болып табылады. Ол үшін келесідей ұсынымдар беріледі:</p> <p>1. Талдау және тергеу шеңберінде сапалы ақпараттарды жедел жинау мақсатында және ҚР БҚДА қызметіндегі процестерді жетілдіру және оңтайландыру үшін ақпараттық-</p>

талдау жүйесін (бұдан әрі - АТЖ) құру және енгізу мүмкіндігін қарастыру;

2. ҚР монополияға қарсы органының негізгі қызметі нарықтардың құрылымын айқындауға және монополияға қарсы ден қою шараларын қабылдауға мүмкіндік беретін деректерді (ақпаратты) жинауға және өңдеуге негізделетінін ескере отырып, АТЖ-ның тиісті ақпаратты иеленетін немесе нарық субъектілері тіркелген мемлекеттік органдардың ақпараттық базаларына қолжетімділігін қамтамасыз ету мүмкіндігін қарастыру;

3. ҚР монополияға қарсы органына электрондық пошта құралын пайдалану арқылы нарық субъектілерінен қажетті ақпарат алу мүмкіндігін қарастыру.

4. Мемлекеттік органдардың осы ақпараттық жүйелеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету және электрондық пошта құралын пайдалану арқылы нарық субъектілерінен ақпарат алу мәселелері заңнамалық тұрғыдан белгілі бір кедергілер кездесуі мүмкін екенін ескере отырып, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер енгізу мүмкіндігін қарастыра отырып, осы мәселені заңнамалық деңгейде шешуді пысықтау.

5. АТЖ орнату және енгізу тиісті қаржылық шығындарды талап ететінін ескере отырып, ҚР БҚДА тарапынан қосымша бюджет қаражат сұрау (қаржыландыру) мәселесін пысықтау.

Жалпы, БАТЖ енгізу мемлекеттік органдардың нарық субъектілерімен өзара іс-қимылының тиімділігін едәуір арттырады, ашықтық пен үйлестіруді қамтамасыз етеді, сондай-ақ бизнес пен тұтынушылардың мүдделерін қорғауды арттыра түседі.

Сондай ақ, бәсекелестікті қорғау және дамыту саласында БАТЖ құру және енгізу: оның қызмет тиімділігін арттыруға, қабылданатын шешімдердің сапасы мен ашықтығын арттыруға, мемлекеттік органдар мен бизнес өкілдерінің жұмысын үйлестіруді жақсартуға, аналитикалық

	<p>мүмкіндіктерді жақсартуға, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға және бұзушылықтарға қарсы күрестің тиімділігін арттыруға өзіндік септігін тигізеді деген сенім мол.</p> <p>Бұдан басқа, ҚР БҚДА қызметін цифрландыру бойынша жаңа тәсілдерді әзірлеу, атап айтқанда, бәсекелестікті қорғау және дамыту саласында БАТЖ құру, еңгізу жолындағы басты тәуекел, ол тиесінше қаржыландырудың болмауы. Сонымен қатар, БАТЖ енгізілген жағдайда ҚР БҚДА қызметінде кездесуі мүмкін тәуекелдертің бірі, бұл нарық субъектілерінің электрондық жүйелерді қолданбауы салдарынан монополияға қарсы органмен жолданған электрондық сұрауларды көрмеу, алмау, яғни тиесінше жауап берілмеу қатерлері ішінәра кездесуі мүмкін.</p>
Күтілетін нәтиже	<p>Ақпарат алудың заманауи цифрлық тәсілдерін енгізу, атап айтқанда монополияға қарсы органның нарық субъектілері тіркелген басқа мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріне қол жеткізуі, оған уақыт пен қаржылық ресурстарды айтарлықтай үнемдеуге және алынатын ақпараттың сапасын едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Сәйкесінше, монополияға қарсы орган қызметінің тиімділігі артады. Берілген ұсынымдарды өз жұмысында қолдану монополияға қарсы органға нарық субъектілерінен ақпарат алу тәртібінің жетілдірілмеген тұстарын шешуге көмектеседі.</p>
Әдебиет	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы; 2. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі.